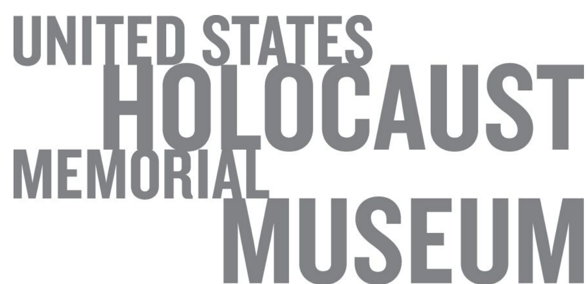

Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

<u>הקדמה</u>

שנים רבות חיפשתי בין שברי הזיכרון את "הקופסה השחורה" שהכילה את עברי, וכשמצאתי אותה, כמעט שפחדתי לפתוח. זה היה ב-1998, בנסיעתי הראשונה לפולין כאשת עדות עם משלחת נוער. בתי גילה הודיעה לי שהיא נוסעת כמחנכת עם שכבת י"א, ושאלה בהיסוס אם אני מוכנה להצטרף אליהם. באופן שהפתיע אפילו אותי, לא היססתי ועניתי בחיוב. לא שאלתי את עצמי באתו רגע למה לא הסכמתי להצטרף לכיתה של נכדתי מספר שנים קודם לכן. בדיעבד אני מצטערת על כך עד היום, אבל ככל הנראה אז עדיין לא הייתי מוכנה, ונוסף על כך, אין ספק שחששתי לזעזע את נכדתי הרגישה.

בני משפחתי, בנותי ~~ונכדותי~~ ונכדי שמעו ממני בעבר על חלק מהדברים שעברתי "שם", אבל את הפרטים הקשים, המזוויעים, חסכתי מהם עד אז. אולי אחת הסיבות לכך היא שאפילו אחרי עשרות שנים, לא עיכלתי את שקרה לי ולמשפחתי.

כשהגעתי חזרה לאושוויץ ראיתי לתדהמתי שכמעט הכל נשאר כפי שזכרתי. אך במקום לפגוש את יקיריי, אותם ראיתי בפעם האחרונה בזמן הסלקציה, מצאתי את עפרם בתוך הכבשנים. שם הסתובבתי עם בתי, בין הלבנים האדומות ומוטות הברזל, עד שמצאנו פינה כדי להדליק את נרות הנשמה לזכרם של כל אחד ואחד מבני משפחתי.

אז גם החל "הסרט" לרוץ אל מול עיני, עם כל המראות הקשים, שלפני כן כל כך פחדתי לגעת בהם פן אשבר. אין ספק שלא הייתי מתגברת גם הפעם, אלמלא בתי שתמכה בי. שם, במקום הנורא הזה, התחלתי לדבר על הכל. שם הרגשתי שאני חייבת להעביר לדור הצעיר, בעדות חיה, את שעברו יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה.

היום אחרי כל השנים, אני כותבת שורות אלו לזכר אמי, שהעניקה לי חיים בפעם השנייה, כשהקריבה עצמה למעני במחנות המוות לכל אורך הדרך.

הייתי נערה בת 16, צנומה, מפונקת, ואני יודעת היום שנותרתי בחיים רק הודות לכך שאמי התעקשה תמיד שאוכל גם את מנת הלחם שלה. היא עמדה לצידי בכל מאודה, נכונה לספוג גם את מכות הרצח שקיבלתי, מפני שלא יכולתי לעמוד

בקצב הנדרש במחנות העבודה וניסתה להשלים גם את החלק שלי בעבודות הפרך. מהר מאוד אפסו כוחותי ורק הודות לאמא נשארתי בחיים.
למרבה הטרגדיה, היא הותירה אותי לבדי כשכבר היינו משוחררות מהמחנות.
ב-15 במרס 1945 העביר אותנו הצבא האדום לבית חולים בפאתי העיר לבוב.
וכעבור חודש, ב-15 באפריל, נכנעה אמי, שהגיעה למשקל של 34 ק"ג, למחלת הטיפוס ולחולשה, ונפטרה, כשהיא בת 38 בלבד.

<u>ימי ילדותי</u>

נולדתי בשם פרידה לורינץ, בחלק המזרחי של צ'כוסלובקיה, בעיירה צ'רניארדוב, באזור שנקרא קרפטורוס, לאמא שרי (שרה) ולאבא בני (בנימין). היינו משפחה יהודית מסורתית ממוצעת עם 4 ילדים – אני הבכורה ואחריי שלושה אחים בהבדלי גילים קטנים. אמי התחתנה בגיל 17, וילדה שלושה פגים, שבימים ההם נידונו למות זמן קצר לאחר הלידה, כי לא היו בתי חולים ורופאים מומחים בעיירה קטנה כשלנו. רק מיילדות סייעו לנשים היולדות.
אותי ילדה אמי בגיל 22 בלידה קשה מאוד, ולמרות זאת ילדה אחר כך עוד שלושה בנים. אני נחשבתי לנסיכה, וכך נהגו בי. אמי היתה בת בכורה במשפחה בת 7 אחים ואחיות ולכן הייתי גם הנכדה הראשונה, המיוחדת.
אחרי השואה נותרתי גם הנכדה היחידה במשפחת אמי. אבי היה הצעיר במשפחה בת שישה אחים. הוא היחיד שנותר בחיים מבין האחים ונשותיהם.
למדתי בגן ובבית ספר צ'כי, כמו כל הילדים היהודים. מלבד היהודים, האוכלוסיה המקומית היתה מורכבת מהונגרים ורוסים, ובהתאם, לכל אוכלוסיה היו בתי הספר שלה. היהודים העדיפו לשלוח את ילדיהם לבית הספר הצ'כי, כי רמת הלימודים היתה גבוהה. המורים הצ'כים שלימדו בו לא היו מקומיים, הם הגיעו מצ'כיה ההיסטורית, שם למדו בבתי ספר בערים גדולות שהיו טובים מאלה שבפרובינציה.

המורים התיידדו מהר מאד עם היהודים. זה היה החלק היפה מילדותי הקצרה. גם עם הילדים וגם עם ההורים היתה חברות נהדרת. חגגנו יחד ימי הולדת, ואפילו חגים, אם כי הם היו זרים לנו.

האזור היה חלק מהממלכה האוסטרו-הונגרית בעבר. הצ'כים הגיעו לשם רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. הפקידות, הז'נדורמריה והמורים ומשפחותיהם, התיישבו במקום עד שנת 1939.

ואז כבשו ההונגרים חלק מסלובקיה, את אזור הקרפטים, את טרנסילבניה (רומניה כיום). זמן קצר אחרי הכיבוש, גויסו כל הגברים מגיל 20 עד 48, למחנות עבודה, שם הועסקו בעבודות כפייה כעזר לצבא ההונגרי. חלקם הגדול הגיע לחזית באוקראינה ורבים נפלו, ביניהם כמה מבני משפחתי, שמקום קבורתם מעולם לא נודע.

גיוס הגברים היווה מכה כלכלית קשה למשפחותיהם של אמי ואבי. הנשים עם ילדיהן הקטנים נשארו בלי פרנסה. באותם ימים נשים יהודיות לא עבדו מחוץ לבית, והיו מטופלות בלא מעט ילדים. איך התקיימו אינני זוכרת, אך בשנים 1942-1941, החמיר המצב, כשנשללו רשיונות העבודה מחלק מהיהודים, בעיקר מאלה העוסקים במסחר ובמלאכת יד זעירה. רק ל- 6% השאירו את הזכות לעבוד, ביניהם משפחתנו, שהיתה בעלת מאפיה וקונדיטוריה, היחידה באזור.

כל המשפחה המורחבת שנותרה ללא עבודה התקבצה בעיירה הקטנה שלנו וכולם עבדו איתנו. הסבא והסבתא, הדודים, שהיו צעירים מדי או מבוגרים מדי להתגייס, כולם חיו ועבדו יחד, כך שמשפחתי יחסית לא ידעה אז מחסור, בכל הקשור באוכל.

גם אני נכנסתי למעגל העבודה כי התחילה הקצבה, מעין תקופת צנע, ואני ניהלתי במאפיה את האדמיניסטרציה להשגת רשיונות לחומרי גלם לאפייה.

באותו זמן למדתי בעיר גדולה יותר, כיוון שבעיירה היה רק בית ספר יסודי. הרצון הגדול שאמשיך בלימודי הביא את הורי להסכים שאתגורר אצל משפחה יהודית בעיר ואלמד שם בבית הספר התיכון.

אחרי שהפסקתי ללמוד, המשכתי לנסוע העירה לקבל את הרשיונות למאפיה, וכיוון שלא היתה תחבורה אחרת, נסעתי לבדי בכרכרה עם סוס. אחרי שסיימתי

4 שנות לימודים בבית הספר התיכון, בהיותי בכיתה י', התחילו היהודים גם אצלנו ללכת עם טלאי צהוב. כעבור מספר חודשים המצב הידרדר עוד יותר. הגיעו אלינו הרבה אנשי צבא, צלב החץ "נילש" מהונגריה, שהיו אנטישמים וגזענים לא פחות מהגרמנים.

עד אז לא נתקלנו באנטישמיות רבה מהמקומיים, בעיקר כי סיפקנו להם גם עבודה וגם לחם, וכך נחשבנו לעובדי כפיים ולא לסוחרים. ליהודים תמיד הדביקו את הכינוי "נצלנים". אפילו נחרתה בזכרוני כילדה, "העובדה" שהיהודים מרמים את כל מי שהם יכולים. זה היה נפוץ בכל העולם, לא רק אצלנו, כפי שלמדתי לדעת בהתבגרותי.

העיירה שלנו היתה מקום קטן, ללא חשמל ובוודאי ללא עיתונות וכלי תקשורת סדירים. העיתונים הגיעו אלינו לפחות באיחור של שבוע, וגם אז היו דלים מאוד, ולא הצליחו להדביק את קצב ההתרחשויות המהיר. וכך הפתיע אותנו הגירוש.

<u>הגירוש לגטו</u>

הונגריה לא נכבשה מיד על ידי הנאצים ורק ב-1944 התחילה לגרש את היהודים לגטאות. ביום שגירשו אותנו לא ידעתי מה זה גטו, למרות שידעתי שיש פליטים מפולין ומסלובקיה שהסתננו והסתתרו בעיקר בכפרים נידחים בהרים. אותם פליטים לא סיפרו על הגטאות והמחנות מפחד שיגלו אותם. רק מאוחר יותר החלו שמועות, אבל אנחנו הילדים לא שמענו דבר.

הגירוש החל בפתאומיות במוצאי פסח 1944. זה התחיל עם איסוף הגברים המבוגרים שהיו ידועים כעשירים, מהם הוציאו במכות רצח את כל רכושם - זהב, כלי כסף, כסף מזומן ותמונות יקרות ערך.

למחרת קיבצו את כולנו, כ-600 נפשות, בבית הכנסת המקומי. בתוך שעה היינו צריכים לעזוב את הבית, ללא מיטלטלין, למעט קצת בגדים, שמיכות ומעט אוכל. מאחר שזה קרה במוצאי החג, היינו עסוקים בהעלאת כלי הפסח לעליית הגג. מאכלי החג כבר נגמרו אולם עדיין לא הספקנו להכין אוכל חמץ. כל מה שנשאר היו מעט מצות ושימורים תוצרת בית.

שהינו שמונה או תשעה ימים בבית הכנסת, צפופים בין הספסלים. הילדים והקשישים ישנו על הספסלים ואנחנו ביניהם. השומרים היו מקומיים, חלקם צעירים (במסגרת "לבנתה", המקבילה לגדנ"ע שלנו) שנשאו נשק.

למזלנו היו ביניהם גם רחמנים שהגניבו לנו בסתר מעט אוכל, בעיקר לחם ותרופות. לא מעט סיכנו את עצמם. גם עליהם היתה שמירה. חלקם, חברי לספסל הלימודים, עזרו כפי יכולתם. אחד מהם אפילו סיכן את עצמו מאוד וסיפק לי את מנת התרופות היומית עבור אחי שהיה חולה בדלקת פרקים. כיוון שמעט הכסף הזמין נגמר, נתתי לו בתמורה את שעוני. השעון לא היה מזהב, אבל נחשב לאוצר באותם ימים, לאף ילד מלבדי לא היה שעון אז. למחרת מסרתי לו גם את שעונה של אמי וכך קיבלתי עוד מנת תרופה אחת.

אבל אז נגמרה גם שעת החסד הזו, והעבירו אותנו לעיר המחוז סבלוש, שם סגרו חלק מהעיר, והכניסו אותנו לגטו. שם התחיל הגיהנום. חיינו בצפיפות נוראית. מספר משפחות בדירה קטנה. שינה התאפשרה רק על הרצפה, המטבח היה משותף, אבל למעשה לא היה לנו מה לבשל. במרתף מצאנו מעט ירקות, חמוצים ופירות משומרים שנשמרו בדרך כלל לחורף, כי עונת הירקות והפירות היתה קצרה באירופה.

היינו בגטו כשישה שבועות, מסוף חודש מרס. אין לי מושג איך הצלחנו להחזיק מעמד. אני זוכרת ששלחו אותנו הילדים לחפש שורשים באדמה, שבדרך כלל לא היה נהוג לאכול אותם, שכן בעיירות היו כמעט לכל בית גינות ירק ועצי פרי. הנשים בגטו היו עסוקות בטיפול בילדים, בכיבוס הבגדים המעטים ובבישול, אם היה מה לבשל.

הנוער נהג להתאסף בסתר באחד החדרים או לפעמים תחת כיפת השמים כדי ללמוד מעט עם כמה מהמורות שהיו איתנו, כי בכל זאת זו היתה שנת לימודים. למדנו ללא ספרי לימוד, ללא מחברות. ניסינו להעסיק את עצמנו, כדי להקל על האמהות שלנו, שידאגו לנו פחות.

כשהגעתי לארץ רבים שאלו אותי איך לא התקוממנו בגטו ואיך הלכנו "כצאן לטבח", ביטוי שלא הבנו תחילה את משמעותו. תשובתי על כך היא שראשית, לא הספקנו להתארגן, כי כבר בשבוע הראשון יצאה קבוצה ראשונה מהגטו, והיינו משוכנעים שהם נוסעים להונגריה לעבוד בעבודות חקלאיות, כעזר לנשים

ההונגריות, שבעליהן היו בצבא. אינני יודעת עם זאת היתה נאיביות או רצון עז להאמין שכך הם הדברים. שנית, מפאת קוצר הזמן והרכב האוכלוסיה בגטו, בעיקר ילדים, נשים צעירות עם תינוקות וקשישים, לא חשבנו על התקוממות. האמנו למה שסיפרו לנו. זכורים לי 8 בחורים צעירים שניסו לחפור מתחת לגדרות כדי לברוח, אך הם נתפסו. אחד הצליח להימלט ושבעת האחרים הוצאו להורג. כל זה קרה כמה ימים לפני חיסול הגטו.

<u>אושוויץ - בירקנאו</u>

לבסוף הגיע תורנו. אני ומשפחתי הובלנו לתחנת הרכבת, בידיעה שנוסעים לעבוד בהונגריה. הרמז שלא כך יהיה הופיע כבר בתחילת הנסיעה. דחסו אותנו לקרונות משא של בהמות על מצע קש, בצפיפות בלתי נסבלת, ללא אוכל או שתייה, ללא אוויר – רק פתח קטן ומסורג היה בקרון למעלה - עם דלי אחד לעשיית הצרכים, שרוקן פעם ביום.

כך נסענו כ-4 ימים בסירחון, ובין גופות המתים שנפטרו בדרך, ורק כשהגענו לאושוויץ, עליה לא שמענו כלל לפני כן, פתחו את הקרון.

שם פגשנו בפעם הראשונה את קציני האס.אס עם כלביהם. הם זרקו אותנו יחד עם הגופות מהקרונות בצעקות SHNELL-SHNELL (מהר-מהר). שם ראינו לראשונה את השלט עם הכתובת ARBEIT MACHT FREI (העבודה משחררת) ועדיין היינו משוכנעים כי באנו לעבוד.

ההונגרים שליוו אותנו חזרו עם הרכבות והשאירו אותנו לחסדיו של מנגלה, שגם עליו לא שמענו עד אז. רק אחרי שהתחילה הסלקציה – ההפרדה בין נשים לגברים, ילדים וזקנים חולים, אחז אותנו הפחד. שלושת האחים שלי הושלכו לצד הילדים, כשהגדול ביניהם, בן 13 וחולה, נזרק על אלונקה. אמי ניסתה להגיע אליהם כי אני נשארתי עם סבתי והדודות והיא ידעה שהן תדאגנה לי. אולם מנגלה דחף אותה חזרה לקבוצת הנשים. אני זוכרת אותה צורחת שהילד חולה ושהשניים האחרים קטנים, וצריכים עדיין טיפול.

אז לא ידענו שזאת הפרידה הסופית מהאחים. המראות האלה לא יעזוב אותי עד אחרון ימיי. שני אחי הקטנים אוחזים משני צידי האלונקה של האח הגדול ומתחילים לצעוד איתו לפי פקודה אל הבלתי ידוע. אני, רק בת 15, ניסיתי, ללא הצלחה, לשכנע את אמא שלוקחים את לולי החולה לבית חולים ואת ינקי וברי לבית ספר, שהרי הם רק בני 11 ו-9, וצריכים ללמוד.

אבל התיאוריה שלי התפוגגה תוך זמן קצר מאד, כשהעמידו אותנו בחמישיות, על פי הסדר הגרמני הנודע, והצעידו אותנו לכיוון הצריפים של בירקנאו. ליד מחנה הנשים, שגם על קיומו לא ידענו, שמענו אשה צועקת לנשים הצעירות, לתת את התינוקות והבנות הקטנות לסבתות, כי הגרמנים שורפים אותן יחד עם הילדים הקטנים. במלים אלו ממש. רק מאוחר יותר נודע לנו כי צדקה. אבל אז לא האמנו שהיא יודעת את האמת.

בכל כוחותי ניסיתי לשכנע את אמא שלי שזה מין מחנה משוגעים, כולן צורחות, כולן בשמלות פסים, כולן קירחות. הרחנו ריח נוראי של עשן, שעדיין לא ידענו מה מקורו.

אותה אשה, שלאחר מכן הסתבר שהיתה מכרה שלנו, זיהתה אותנו, והזהירה אותנו שנשמור איכשהו על הנעליים, כי הולכים להתקלח, ומי שיישאר אחר כך בחיים, יישאר עירום כביום היוולדו. בגטו נהגו גם להסתיר דברי ערך בעקבים של הנעליים ובתוך המעילים, ולכן אולי היה סיכוי קלוש להציל חלק מהדברים.

על פי העצה הזו, הצלחתי לפני המקלחת לזרוק את הנעליים שלי לשולי תעלת ניקוז המים, בין השיחים. כאשר חזרנו באותה דרך אחרי ה"טיפול" שקיבלנו, מצאתי את הנעליים והסתרתי אותן מתחת לשמלה הענקית שקיבלתי. לא היה לי מושג כמה סיכנתי את עצמי, כי לו הייתי נתפסת, העונש היה מוות בטוח. כשגילחו את שיער ראשי ונתנו לי שמלת שק, עם מספר מודפס בצד שמאל, איבדתי את אישיותי ואת הביטחון העצמי שלי, שכילדה נחשב למוגזם. הרגשתי עירומה. את המספר לא רציתי אפילו לזכור. רציתי להישאר מי שהייתי, לא לאבד את שמי, למרות הכל.

הציקה לי המחשבה, שבכניסתנו לבירקנאו, בדרך למקלחות, אמרתי לאמא שזה מחנה משוגעים. עשיתי לנשים האלה עוול. הרי אחרי כמה שעות שנדמו כנצח, גם אנחנו היינו באותו מצב.

למזלנו, אם אפשר להשתמש במלה כזו בהקשר זה, היינו בין יהודי הונגריה האחרונים שגורשו. המחנה היה מלא מאד, לא מצאו לנו מקום פנוי בצריפים. מפאת חוסר הזמן והמקום גם לא קועקע המספר הסידורי על בשרנו. גם בתי החרושת למוות, היו מלאים עד אפס מקום, וזה מה שהציל אותנו בינתיים.

אחרי שהעמידו אותנו בשורות, התברר שאנחנו 1,200 נשים צעירות, עד גיל 40 בערך. אותי ועוד כמה נערות שהיו עם אמהותיהן או עם אחיותיהן הגדולות, סידרו באמצע השורה כדי שלא יבחינו בגילנו הצעיר, והצלחנו להישאר יחד.

ביום הראשון עמדנו בין שני צריפים, בשורות מסודרות, כשסביבנו עבדו המשרפות "סביב השעון", ועדיין לא עמדו בקצב שקיוו לו הגרמנים.

באותו יום גם לא סיפקו לנו אוכל. בלילה נדחקנו לצריף, ששימש כשירותים לבנות מחנה C הוותיקות, שיצאו לעבודה. המקום היה כל כך צר, שאם לא היינו מתחבקות, אפילו לעמוד לא היה בו מקום. כך חיינו 8 ימים ולילות בהם לא עשינו דבר, חוץ מהספירה שנערכה בוקר וערב. לא היה לנו מושג מה מטרת החזקתנו שם. אסור היה לנו לבוא במגע עם נשים אחרות. בחוץ אסור היה להחליף מלה בינינו. רק בלילה דיברנו בלחש, פחדנו אפילו מהצל של עצמנו.

על מה דיברנו? ניסינו לנחם אחת את השנייה, למרות שברור לי שאף אחת מאיתנו לא האמינה לדברי הניחומים של חברותיה. העסיקו אותנו רק הרעב והצמא כל הזמן. בימים הראשונים, זה שיבש את דעתנו.

אמנם חדרי השינה שלנו היו המחראות, אבל את צרכינו אנו, לא יכולנו לעשות. סירחון הדליים של המחראות והבושה שעדיין קיננה בנו, גרמו לנו להתאפק. קשה להסביר איך אפשר, כנגד חוקי הטבע, להתאפק ולא להתרוקן. בזמן מצוקה, מתרגלים לכל. מלבד זאת, לא היה מה לאכול ולכן לא היה הרבה מה לעכל. במשך כל שהותי במחנות, למדתי גם לוותר על תענוג הישיבה, כי לא היה דבר כזה. זה לא היה קשה, בהשוואה לשאר הקשיים שם.

מהר מאוד התרגלנו לחכות ללילה, כשחזרנו מהעבודה, ובאופן טבעי ביותר להתרוקן תוך כדי הליכה. עד היום אינני מסוגלת להיכנס לשירותים במקום זר. במסעות לפולין הצעירים לא מבינים איך אני מצליחה לחיוות כך.

לאט לאט שמענו יותר ויותר עובדות, אין לי מושג איך, על הנעשה סביבנו. לא האמנו שבני אנוש מסוגלים לבצע זוועות כאלה. גם כשכבר ידענו על

ההתרחשויות הבלתי נתפסות, לא התאבלנו על יקירינו, כי כל הזמן הטריד אותנו הרעב, וזה הדבר היחיד שהיה קיים עבורנו. היום מצפוני מייסר אותי על כך מאד.
היצר לחיות, כנראה, והתקווה שאולי יקרה איזה נס ונישאר בחיים, הם אלה שגרמו לנו להמשיך.

<u>מחנה קייזרבלד</u>

יום אחד, ללא כל התרעה, דחסו אותנו שוב לרכבות משא והסיעו אותנו ימים, בלי לדעת לאן ולאיזו מטרה. כשנפתח הקרון מצאנו את עצמנו במחנה קייזרבלד, בפאתי ריגה שבלטביה.
שם, בבית חרושת ללבנים, המוקף ביערות, מגודר בגדר תיל חשמלית, מחולק לתאים עם דרגשים, כמו יתר המחנות, העבידו אותנו בכריתת עצים, אותם ניסרנו ליד השורש, שתי נשים לכל עץ. אני עבדתי עם אמא, שניסתה כמובן בכל כוחה להקל עלי את המעמסה. אינני יודעת להעריך את גובהם של העצים, אבל הם היו גבוהים מאד. העבודה התחילה עם אור ראשון ואחרי שכרתנו את העצים, אולצנו לסחוב אותם לאורך כל העיר, לקצה השני. שם ערמנו אותם בערימה גדולה וחזרנו למחנה מאוחר בערב. כך עבדנו במשך חודש ימים, בלי לדעת לאיזו מטרה משמשים העצים. רק אחרי 53 שנים נודע לי למה היו העצים מיועדים.
לא צריך להכביר מלים כדי לתאר עד כמה כוחותינו אזלו שם. מדי 24 שעות חילקו לנו כיכר לחם קטנה שהיתה מיועדת ל-3 נשים. אמא מיד חלקה אותה לשתיים. חצי ממנה נתנה לי, ואת החצי השני חלקה עם אחותה שהיתה איתנו, כי אני הייתי מאוד קטנה וחלשה ואת ה"מרק" שקיבלנו בערב לא יכולתי לשתות.
כאן באו לעזרנו הנעליים שהצלחתי לשמור, בהן היו מעט תכשיטים. השומרים האוקראינים במחנה היו בעלי ניסיון עם העובדות וידעו שחלק מהן הצליחו להבריח דברי ערך. אני הבנתי את שפתם ולמרות הפחד הנורא, אמא הסכימה לקבל מהם מפעם לפעם לחם תמורת התכשיטים. המחיר היה טבעת או עגיל

עבור כיכר לחם אחת, ושתי כיכרות עבור יהלום. אבל מהר מאוד נגמרו לנו התכשיטים.

הרבה יותר מאוחר, כשכבר עזבנו את ריגה, אמא פחדה שאני נשמטת מידיה, ובלית מוצא אחר היא נזכרה שיש לה כמה כתרי זהב בשיניה. ללא ידיעתי וללא ידיעת דודתי, במשך לילות רבים היא ניסתה להוריד את הכתרים כדי להשיג בעבורם מעט לחם ולהציל את חיי. בעיניים דומעות אני כותבת בהיזכרי איך הסירה את הכתרים. היא סבלה מכאבים קשים, פיה חבול ופצוע, ציפורניה שבורות, שכן לא היו לה כלי עבודה אחרים בנמצא. עד היום, למרות שאני סובלת מבעיות שיניים וחניכיים מאז שחרורי, לא הסכמתי להתקין בפי כתר זהב. תמיד ביקשתי מהרופאים שישתמשו בכל מיני תחליפים.

יום אחד, עוד בהיותנו בריגה, באחד "הצלאפלים" (מסדר), יצא אלינו מפקד המחנה ואמר שהוא זקוק ל-200 בנות מתנדבות, רצוי מעל גיל 20, לעבודה אחרת, במקום אחר. רובנו אז היינו מהונגריה, מאותו הגטו, כך שהכרנו כמעט את כולן בשמותיהן. ולמרות זאת, היו הרבה מתנדבות לקריאה, רובן בודדות, ללא קרובי משפחה, אחרי הסלקציה באושוויץ.

היו במתנדבות כמה אחיות שרצו להישאר יחד. אמא שלי התנגדה נמרצות להתנדב, למרות העבודה המפרכת והתנאים הבלתי נסבלים. היא טענה כי "כאן שלושתנו יחד, אנחנו כבר יודעות את העבודה ומי יודע לאן לוקחים את המתנדבות". החלטנו להישאר בעיקר בשל הפחד מהלא נודע. מכסת המתנדבות, ה"קבוטה" (כמות) הושלמה על ידי נשים יהודיות מפולין, שהיו ותיקות במחנות.

רק אחרי המלחמה נודע לנו שרק מעטות מבין המתנדבות הצליחו לשרוד וכי מה שקרה להן האפיל על כל מה שידענו עד אז. המתנדבות ששרדו השתחררו לפני גמר המלחמה, רובן בברגן בלזן.

במחנה היתה איתנו גם חברתי הקרובה ביותר עוד מימי גן הילדים, באשי איז'ק. היא הופרדה מאמה ונשארה איתנו, בהשגחת אמי. בפעם הבאה שביקשו מתנדבות הצטרפה אליהן חברתי, שקיוותה שבמקום אחר אולי תמצא מישהו מבני משפחתה הגדולה. אבל אחרי המלחמה התברר שאמנם שרדה, אך בכל

המחנות נשארה בודדה בין זרים. כל חייה הצטערה על שהתנדבה ונפרדה מאיתנו, כי היתה כל כך בודדה, ואיתנו הרגישה כמעט כמו בת משפחה.

גדנסק

התחנה הבאה שלנו היתה בפולין, על יד העיר גדנסק. אינני זוכרת אם עשינו את כל הדרך ברגל או את חלקה ברכבת, אבל כשהגענו למחנה, מדי יום הלכנו ברגל לנמל גדנסק, מהבוקר עד מאוחר בערב, פרקנו תחמושת מבטן האוניות לרציף וחוזר חלילה.

אני זוכרת פעם שסחבנו ארגז כבד מאד, עם שני פגזים. נדמה היה לי אז שכל ארגז שקל טונה. באותו ערב היה ט' באב, על פי אחדות מהנשים החרדיות, שאילי מושג איך ידעו מה התאריך ומתי חג ומתי שבת. באותו יום מצאנו באחת האוניות פחיות ריבה. כולנו התנפלנו עליהם בהסכמה מלאה ואפילו בעידודן של הנשים הדתיות. לא ששאלנו את רשותן, כל מה שרצינו היה למלא את קיבתנו לזמן מה. הדתיות פירשו זאת כפיקוח נפש. באותו ערב כולנו סבלנו משלשול והריבה בסופו של דבר הזיקה לנו יותר משהואילה, אבל לא יכולנו להתאפק, גם נוכח העובדה שהשומרים לא ירדו איתנו לתוך האוניה אלא שמרו בפתחים על המדרגות.

אף אחת לא העזה להתלונן כשהאכילה החפוזה החלה לתת את אותותיה. עבדנו בלי לומר מלה, על סף אפיסת כוחות. כמובן שבתום יום העבודה איש לא חיכה לנו עם אמבטיות חמות ולא היתה שם אפשרות להתרחץ. עד כמה שאני זוכרת, בכל זמן שהותנו במחנות, לא קיבלנו אפילו בגדים להחלפה.

באותו זמן כבר היינו מלאות בכינים, ואחרי שחזרנו למחנה, במקום ללכת לישון ניסינו כמיטב יכולתנו להתנקות מהם, אך ללא הצלחה. הכינים התרבו מיום ליום והסבל היה בל יתואר.

אמא אף פעם לא הקדישה לעצמה תשומת לב. את כל זמנה "החופשי", על חשבון שעות השינה המועטות, השקיעה בטיפול בי וניסתה ככל שיכלה להרוג את הכינים שממש אכלו אותנו.

בגדנסק אמא סבלה מאד משלשולים, ואני פחדתי מאד ודאגתי לה, כי בלעדיה, ידעתי, לא אשאר בחיים. ב"חמישיה" שלנו היו שתי אחיות. אחת מהן היתה אחות במקצועה. היא עבדה בתוך המחנה כאחות המרפאה, שלרוב טיפלה ב"מיוחסים". יום אחד ביקשתי ממנה לעזור לאמא, והיא ענתה לי: "מה את חושבת, שאני אסכן את משרתי?". גם לה, כמו גם לאחראיות על הצריפים ועל חלוקת האוכל, ניתנו הטבות.

אז וגם היום אינני יכולה להבין את מעשיה, והכעס והתסכול שלא יכולתי לעזור לאמי, מייסרים אותי עד היום. להיכנס למרפאה ולבקש עזרה היתה התאבדות, כי אנשים שלא היתה בהם תועלת ולא יכלו לעבוד, קיבלו לכל היותר כדור בראש. אף אחד לא העז להתקרב למרפאה.

אמא איכשהו שרדה, ואני משוכנעת שזאת הודות לכוח הרצון לשמור עלי, כי היא ידעה כמה אני תלויה בה. שתינו המשכנו לסבול את הגיהנום הזה יחד.

שנים חשבתי וניסיתי להבין למה האחות התנהגה באכזריות כזו גם עם הקרובים לה ביותר. ניסיתי להבין מה גרם לאכזריות שהפגינו האנשים שהחזיקו בתפקיד ה"בלוקאלטסטה" וה"קאפו". המסקנה שלי, אחרי שלמדתי את התנהגותן מהספרות, מהשתלמויות וממדריכים שאיתם אני נוסעת במשלחות נוער לפולין, היא שבמקרים רבים פשוט הכריחו אותן לבצע את התפקיד והן פחדו על חייהן לא פחות מאיתנו.

מאז שהשתחררתי מהמחנות, אני טוענת שבמזון שקיבלנו היה חומר שטשטש את דעתנו, אחרת אין לי שום הסבר איך עברנו את המצבים האיומים, הבלתי נתפסים, בראש צלול. אני, שעברתי את כל השלבים, שנשארתי בחיים, חושבת שבהתחלה ההלם והעבודה הקשה הסיחו את דעתנו ולא תפסנו כל מה שקורה לנו. אולי הדחקנו הכל.

קשה לי להסביר איך מה שהעסיק אותנו היה הרעב והכאב הפיזי וכמעט שלא חשנו כאב נפשי. איבדתי כמעט את כל בני משפחתי, שמנתה כ-70 נפשות, וכיום הכאב הנפשי חזק יותר משהיה מיד אחרי השואה. אולי אז עוד קיוויתי למצוא מישהו בחיים, למרות שראיתי במו עיני את האחים ושאר הקרובים נלקחים וידעתי שלא היה להם כל סיכוי לשרוד. למרות זאת חיפשתי אותם

במשך שנים רבות במדורי חיפוש קרובים, דרך מוסד יד ושם ובכל מקום שהיה סיכוי קלוש למצוא מישהו.

הרבה פעמים אני שואלת את עצמי איך בן אדם יכול להמשיך לחיות אחרי כל הזוועות ולפעמים אפילו לשמוח. השמחה אמנם מהולה תמיד בעצב רב, שאמא וכל בני משפחתי לא זכו להגיע לשמחות הקטנות שלי – ימי ההולדת של ילדי ונכדי, הישגים בלימודיהם ושאר הדברים.

לילות שלמים אני חושבת, כמה שמחות היינו יכולים לחגוג יחד, כמה אחיינים וגיסות איבדתי בהירצחם של שלושת אחי. וכל בני הדודים שהיו כל כך צעירים שאין לי מה לכתוב עליהם, כי לא הספקתי אפילו להכירם. כל המלים בעולם לא יוכלו לתאר מה עברתי. במחשבותי אני מדמיינת איך היינו נראים - המשפחה הגדולה - איך היינו עורכים יחד את החגים ובפרט את לילות סדר הפסח, שתמיד חגגנו יחד בימי ילדותי. לעולם לא אדע איך יכול היה להיות, כי נשללו ממני כל התשובות.

<u>סלקציה שנייה - שטוטהוף</u>

בכניסה לשטושהוף עברנו חיטוי בפעם השנייה. זה היה מחנה ריכוז גדול ומסודר, הכל התנהל בו בדייקנות גרמנית אופיינית. פה כבר היו דרגשים בצריפים עם מעין מזרונים. זה לא עזר למשך זמן רב מבחינת הניקיון, למרות ששוב גילחו את שערותינו.

עברנו סלקציה נוספת - מי שמסוגל עוד לעבוד נשאר בקבוצה אחת ואלה שהיו במצב מאד ירוד, ביניהן אני, שהופרדתי מאמי ודודתי, נלקחו לקבוצה אחרת. במשך הזמן צירפו אלינו, במקום אלה שנפטרו או למעשה הוצאו להורג, נשים ותיקות, בעיקר מפולין. הן עדכנו אותנו מה יהיה גורלנו אחר הסלקציה כי הן היו כבר מאד "מנוסות".

בכיתי בכי מר כששמעתי את דבריהן, ותוך כדי בכיי הבחנתי בבחורה שהיתה לבושה בצורה נורמלית, עם שיער מטופח, שחילקה לנו קודם את המרק. זיהיתי אותה, הכרתי אותה מהבית. היא היתה יותר מבוגרת ממני, אבל בת דודתה

היתה חברה שלי. היא הסתכלה עלי, אך לא זיהתה אותי כי כבר הייתי במצב שלא היה בו כדי להעיד על מה שהייתי פעם.

אזרתי אומץ, הצגתי את עצמי בפניה ואמרתי לה שהפרידו ביני לבין אמי וכי שתינו לא נוכל להתגבר על הפרידה. התחננתי בפניה שתעזור לי לחזור לצד השני, שכן בין שתי הקבוצות הפרידו גדרות מחושמלות.

היא לקחה אותי, מעמידה פנים כאילו אני עוזרת לה, דחפה אותי דרך פתח המעבר היחיד, ובמהומה של חלוקת המרק והטורים הארוכים והצפופים, הגעתי חזרה לאמא. הבחורה הזאת ידעה שאני עלולה למות אם אתפס, אבל היא סיכנה גם את עצמה.

במשך השנים שעברו מאז אני תוהה איך היא העזה לעזור לי, ואני בטוחה שרק הודות לה נותרתי בחיים, ושבתי לטיפולה של אמא, שמיד קרעה רצועות משמיכתה וכרכה סביב כל גופי, כדי להסתיר את ממדי המוצמקים. כל מה שאפשר היה לעשות זה להסתיר עם סמרטוטים.

גם אחרים עזרו לאמא וזה היה ממש פלא, כי למשל כשהיה מדובר באוכל, היו מוכנים לרצוח עבורו, בלשון המעטה.

אפילו אותה בחורה שהעבירה אותי חזרה לצד של אמא, ואינני רוצה להזכיר את שמה, באותו הזמן, בתור לאוכל, כשביקשה ממנה חברתי, קרובת משפחה שלה, להכניס את המצקת לתחתית הדוד כדי שתקבל מעט מהתוכן ששקע, היא שפכה על זרועותיה את כל המרק. לאור מעשה זה מדהימה אותי עוד יותר העובדה שסיכנה עצמה כדי להבריח אותי.

אמא ודודתי חלקו את האוכל שלהן עם חברתי כדי שהיא לא תישאר לגמרי ללא מזון עד למחרת בבוקר, כשקיבלנו את הלחם. היא לא נכוותה קשה, כי ה"מרק" לא בדיוק רתח אבל נשארו לה סימנים, ובעיקר תחושת השפלה קשה. למרות שעבורי עשתה אותה בחורה מעשה בל יתואר, אינני יכולה לשכוח את ההשפלה והכאב שגרמה לחברתי. עד כמה שידוע לי, המצילה שלי לא שרדה. ייתכן ששינתה את זהותה, כמו הרבה אחרות מ"בעלות התפקידים" שאי אפשר להתגאות בהם.

קשה לי להעריך כמה זמן היינו בשטוטהוף. המשכנו לעבוד בכל מיני עבודות - חפרנו תעלות, עשינו ביצורים סביב לעיר הקרובה. לא היה לנו שום מגע עם

האוכלוסיה המקומית. סבלנו בשקט. השמירה היתה הדוקה מאד, אבל אנחנו היינו כל כך חלשות ואדישות, שלא עלה בדעתנו אפילו לנסות לברוח. לא הכרנו את המקום והבלתי נודע הפחיד אותנו יותר, וכל זמן שהיינו יחד, האמנו שלפחות ה"ביחד" יחזיק אותנו בחיים.

המקום הבא אליו הביאו אותנו, היה חווה ענקית שנקראה צ'רוקופז'. המקום היה קרוב לעיר טורן. כך שמענו מהבעלים של החווה, שהיו פולנים טובים, שקיבלו אחרי המלחמה את אות חסידי העולם, אך לדאבוני אינני זוכרת את שמם. הם עבדו עבור הצבא הגרמני, לקחו מהם את כל היבולים. אנחנו הגענו אליהם בערך באוקטובר, בזמן החגים שלנו. אכסנו אותנו באסם גדול שעל רצפתו היה קש מלא בכינים שנותרו שם ככל הנראה מאלה שהיו שם לפנינו. גם פה לא היתה שום אפשרות להתנקות, אבל בכל זאת התברר לנו שהגענו לגן עדן.

העבודה שלנו היתה לאסוף בידיים את כל היבול, שכלל תירס, תפוחי אדמה וסלק סוכר. עבדנו כפופות מהבוקר ועד הערב, אבל היה לנו מה לאכול. אספנו סלק סוכר שהיה מיועד לבהמות ועם כל הלכלוך, זה היה מתוק מדבש.

לפני כן לא ראינו בכלל תפוחי אדמה, ויכולנו רק לחלום לקבל אותם בתוך המרק. כל הזמן הטריד אותנו היעדרו של האוכל, ופתאום הוא ישנו. אמנם בסתר, אבל אכלנו כמה שיכולנו.

מדי יום בעל החווה ביקש קבוצה של 12 נשים לעבוד עם אשתו בגן הירק שלהם. יום אחד הלכנו לשם אני ואמא שלי ודודתי. זה באמת היה גן עדן. היה שם מכל טוב, גם פירות – תפוחים ואגסים – שעליהם לא העזנו אפילו לחלום. הקבוצה שלנו, שכללה גם נשים חרדיות, יצאה לעבוד אצל האשה היקרה הזאת ביום כיפור. כשהגענו למקום בליווי שומרים קצת פחות הדוק, קיבלנו ארוחת בוקר של ביצים עם "שפאק" (שיסלחו לי אלה שזה מפריע להם), ירקות ולחם טרי עם חמאה וגבינות. חגיגה אמיתית.

אמי, שהיתה פעם אשה מאמינה, השביעה אותי שאם נישאר בחיים, לעולם לא אצום במועדי הצום ובפעם הראשונה שאלה בקול רם איפה אלוהים, שהעניש אותנו בכך שבשני ימי הצום הגדולים, התמזל מזלנו לאכול ועוד אוכל לא כשר. מלבד שלוש ארוחות באותו יום, מילאה לנו אשת החוואי בירקות ופירות את החלק העליון של השמלות, שקשרנו במותניים עם חבל, כי כבר מזמן איבדנו כל

צלם אנוש. בקושי רב הצלחנו להתאפק מלאכול את כל האוכל, והצלחנו לשמור אותו ליום-יומיים הבאים. האשה עודדה אותנו, פינקה אותנו ואפילו נתנה לנו הזדמנות לרחוץ ידיים, פנים ואת ראשינו הקירחים, ליד מיכל המים.

היום הזה, שלא דמה לימים אחרים, לא יישכח לעולם. אני חושבת שהוא נטע בנו תקווה שיש עוד בני אדם חוץ מהמפלצות, מחיות האדם.

המשכנו לעבוד קשה שם, עד שכל היבול הגיע למחסנים. עבדנו קשה מאד אבל לעומת מה שעברנו עד אז, זו היתה ממש תקופת הבראה.

משם עברנו למקום הבא. אני זוכרת כי כשהגענו לפאתי זקופנה, שמענו מהנשים הפולניות שהיו איתנו שהמקום יפהפה ושרק עשירים מגיעים אליו לנפוש. בינתיים הגיע החורף ותפקידנו שם היה לחפור עמדות טנקים באדמה הקפואה. חפרנו תוך כדי מכות רצח שקיבלה כל מי שהפסיקה לרגע. הרבה מאד לא החזיקו מעמד. אבל אני, "חצי מתה", המשכתי בעזרת אמא, שלא רק בעבודה התחלקה איתי, אלא גם במכות שקיבלתי כשניסיתי להתיישר. אמא תמיד היתה שם כדי לספוג לפחות חלק מהמכות. כך המשכנו עד ינואר 1945.

משם העבירו אותנו למחנה גרודנו, שהיה למעשה המחנה האחרון שבו שהינו, למשך תקופה קצרה. ב-17 בינואר, יום הולדתי ה-16, אמא, כמו כל אמא, רצתה לשמח אותי ב"ארוחה חמה" וגנבה מעט קליפות תפוחי אדמה מערימת הזבל שליד המטבח, מצאה פחית שימורים, הציתה אש, אין לי מושג איך, ואפילו ניסתה לאלתר פומפיה כדי לרסק את "המציאה" ולהכין "טרפנקה", מאכל סלובקי עממי שעשוי עם ביצים, בין היתר, שכמובן לא היו בנמצא.

שלושתנו, אני אמא והדודה, טעמנו מעט מהתבשיל "החגיגי", שבעצם היה קליפות תפוחי אדמה עם מים חמים. המחווה הזו, ההשתדלות של אמא, לציין את יום חגי, נחרתה בזכרוני וריגשה אותי כל כך.

<u>מצעד המוות</u>

לא הספקנו לסיים את "הארוחה החגיגית", כשקיבלנו פקודה לעזוב מהר הכל, "שנל-שנל", לרוץ בטורים הכל כך מוכרים. ברקע נדמה היה ששמענו רעם תותחים, אמנם מרחוק מאד, אבל לא ייחסנו לזה משמעות, כמו ליתר הדברים

הלא מוכרים לנו. הסתדרנו בחמישיות ובקור העז, בשלג עד הברכיים, התחיל מצעד המוות האינסופי, ללא לבוש מינימלי .

אני בשמלה המרופטת עוד מאושוויץ, עטופה רק בשמיכה שבחלקה השתמשנו כבר לכל מיני צרכים, בין היתר לעטוף את רגלי כי הנעליים שלי, בהן נכנסתי לאושוויץ בפעם הראשונה ואיתן הלכתי לאורך כל הדרך, "נגמרו".

הדרך התארכה והתארכה ואנחנו התחלנו לשאול את עצמנו למה לא גמרו אותנו, או סתם השאירו אותנו במחנה. הרי ממילא לא היינו נשארים בחיים. שמענו מטוסים, וחלק זיהו שלא מדובר במטוסים גרמניים. הגענו למסקנה שהגרמנים לקחו אותנו כהסוואה, כדי שלא יפציצו אותם וכי הם בורחים והם יודעים מפני מה.

שיערנו שכשיראו אותנו עטופים בשמיכות, יידעו בבירור מי אנחנו וכך יצילו עצמם אנשי האס.אס שהתערבבו בינינו. הם נסעו בכלי רכב שונים, באופנועים ומכוניות צבאיות, סחבו איתם את עגלת דוד הבישול ואספקה לעצמם.

בתחילת הדרך עוד קיבלנו את מנת הלחם היומית, אבל אחרי מספר ימים גם זה נגמר. כמעט חודשיים נמשך המסע בשלג, יומם ולילה גררנו את עצמנו. בדרך לא העזנו אפילו להסתובב כי ירו בכל מי שעצר. מדי יום פחת מספרנו. השורות כבר היו דלילות מאד. קשה להעריך כמה מאיתנו הגיעו לנקודה שבה הצבא האדום שלט.

ידי כאבה מאד. בתחילת מצעד המוות, עברו בדרך עגלות עם פליטים גרמנים שניסו לחזור לגרמניה. אשה אחת שנסעה עם ילדיה, ריחמה עלי והושיטה לי חתיכת לחם. כשהושטתי את ידי לקחת אותה, השומר האוקראיני, שאז עדיין ליווה אותנו, נתן לי מכה על כף היד הדקיקה, ישר על העצם. ידי נשברה אבל לא ידענו כי אמי הלבישה עליה מיד מעין חצי כפפה שמצאתי בדרך, ולא יכולתי להוריד אותה כי היד התנפחה. אי אפשר היה לגעת בה והיו לי כאבים עזים. כבר לא ידעתי מה כואב לי כי לא היה סנטימטר אחד בגופי שלא כאב. רגליי היו קפואות, לא הרגשתי אותן ולא הייתי מסוגלת לדרוך עליהן.

כל הדרך הארוכה מגרודנו עד לפאתי לבוב, אמא שלי סחבה אותי על גבה מתחת לשמיכה. לא הרגישו בי, הייתי שלד עצמות. אמא לא היתה במצב טוב יותר, אבל בנס היא לא נפלה מהרגליים. אכלנו שלג ומדי פעם, כשקיבלנו

חתיכת לחם, אמא הרטיבה אותה בשלג, עשתה ממנה כדור כדי שנרגיש שאנחנו נוגסים במשהו מוצק. כאילו שזה מה שיציל אותנו.

כמה ימים לפני שהשתחררנו מצאנו בדרך סוס מת קפוא. הגרמנים כבר לא ספרו אותנו כי רעם התותחים נשמע קרוב והם פחות שמו לב אלינו. כך שכמה נשים התנפלו על הפגר, קרעו את העור, הוציאו מהחלקים הפנימיים כל מה שאפשר היה ואכלו. אני מקבלת בחילה רק מהזיכרון הזה, לא רציתי לגעת "במעדן", אבל אמא לעסה בשבילי את הבשר והאכילה אותי בכוח מפה לפה, כמו ציפור שמאכילה את גוזליה.

נסחבנו עוד כמה ימים, כשלפתע ראיתי עגלה, וזה היה הסימן שמדובר במקום מיושב. עד אז הלכנו ביערות. החלטתי להרים ידיים, אני נשארת, ונפלתי ליד העגלה. אמא דחפה אותי תחתיה. דודתי התקפלה בסמוך. לא ידענו כמה אנחנו קרובות לשחרור. חשבנו שהצלחנו לברוח מפני הגרמנים ולא הבחינו בנו. הקור היה עז ואמא, שפחדה שנקפא למוות, הבחינה לפתע באסם. בשארית כוחותיה הזיזה קרש ונדחפנו פנימה. התחפרנו בתוך הקש, כדי להגן על עצמנו מפני הקור. הרחנו ריח של פרות וזה נתן לנו תחושה שיש שם מזון, למרות שכבר לא הרגשנו אפילו רעב.

פתאום שמענו ירי מנשק קל ממש לידינו. הרגשנו שמשהו קורה ולמרות שהיינו אדישים לכל, משהו בכל זאת זז בליבנו.

<u>השחרור</u>

לקראת בוקר נפתח שער האסם. פחד אחז בנו ותהינו מה יקרה לנו כשימצאו אותנו, היצר לחיות התעורר בנו שוב. להפתעתנו מישהו צעק ברוסית: "האם יש פה מישהו?". אמא לא הבינה רוסית וניסתה לעצור אותי מלענות, אך אני הבנתי ועניתי בלחש, בכוחות אחרונים: "כן". האיש אמר שהוא קצין רוסי ושאנחנו משוחררות. הוצאתי את ראשי. הוא ביקש שנשאר חבויות בתוך הקש והוא מיד יחזור. כשכולי רועדת הסברתי מה אמר הקצין ועד שהוא חזר התווכחנו בינינו ותהינו האם הוא באמת יחזור. האם נכון שהשתחררנו? ומה יהיה הלאה?

אחרי זמן קצר הקצין חזר וידיו מלאות באוכל: כד חלב טרי, לחם כפרי חם שסיפקו לו כנראה האיכרים, צנצנת ריבה, חמאה וגבינה תוצרת בית. בנוסף, הוא אמר לנו לא לפחד, כי גם הוא יהודי.

אז העיזה גם אמא להוציא את ראשה והם החלו לדבר ביניהם באידיש. הקצין הסביר לנו שעלינו לאכול לאט ובכמויות קטנות, בשל מגיפת הטיפוס שכבר התפשטה. ואז עזב והלך לארגן לנו מקום בבית של האיכר. קודם הם שרפו את הסמרטוטים שהיו על גופנו, אחר כך רחצו אותנו בגיגית עם מים חמים וסבון, בפעם הראשונה מאז עזבנו את הבית.

קיבלנו כותנות תוצרת בית, וכל אחת קיבלה מיטה עם כסת נוצות. בצהריים בישלה לנו האיכרה מרק עוף, אבל לא יכולנו לעכל את האוכל. התברר לנו שרבים מאלה ששוחררו מהמחנות, חלו בטיפוס. מפעם לפעם התעלפנו, כי טיפול תרופתי עוד לא היה נגיש, אבל החום האנושי והדאגה שהרגשנו כלפינו, החזיקו אותנו.

ב-15 במרס 1945, אחרי שהייה בת יומיים-שלושה, הקצין ארגן תחבורה - עגלה עם סוס. עטופות בשמיכות שקיבלנו, נלקחנו מהכפר, בפאתי לבוב, לבית חולים בעיר. את זה אני יודעת רק מסיפוריהן של אמי ודודתי, שכן כולנו קדחנו מחום גבוה, אבל הן לא איבדו לגמרי את ההכרה.

<u>בית החולים</u>

בהגיענו לבית החולים התחילו מיד לטפל בנו. הרופא הצבאי היה גם קצין יהודי-רוסי. סיפרו לי שהתעלפתי פעמים רבות. היה לי נמק בכף היד הימנית שהיתה שבורה. מיד ניתחו אותי ובכך הצילו את ידי, דבר שהיה לי חשוב כל כך כי בעבר ניגנתי בפסנתר והמחשבה שלא אוכל לנגן עוד הטרידה אותי מאד.

הרופא ניסה לנחם אותי שעד החתונה זה יעבור והתבדח ואמר שאסתיר את ידי מתחת למפה, כשיבוא בחור לבקש את ידי מההורים. הוא היה מאושר שהצליח להוציא ממני חיוך, מעוות ככל שהיה. הניתוח הותיר צלקת בידי.

אחרי מספר ימים בבית החולים שקלו אותנו. הייתי בת 16 ושקלתי 26 ק"ג. אמא שקלה 34 ק"ג ודודתי, שהיתה בת 23, שקלה 32 ק"ג. שכבנו באותו חדר,

במיטות צמודות, וב-13 באפריל העבירו את אמא לחדר נפרד. התנגדתי לכך מאד ופחדתי. לא הבנתי למה מפרידים בינינו, הרי לכולנו אותה המחלה. למחרת לקחו אותי אליה בכיסא גלגלים. למרות חולשתה הרבה, היא דיברה אלי, ביקשה ממני לשמור על עצמי ועודדה אותי שהיא תהיה בסדר. אלה היו מלותיה האחרונות, וזו היתה הפעם האחרונה שראיתי אותה.

היא נפטרה ב-15 באפריל, בדיוק חודש אחרי השחרור. לא סיפרו לי על כך מיד. אחר כך הסבירו לי שבלאו הכי לא הייתי מסוגלת להשתתף בהלוויה, ולא רצו לגרום לי להתרגש מדי. אין מלים לתאר את הרגשתי בעקבות אובדנה של אמא.

ב-9 במאי 1945, כשאני ודודתי עוד שהינו בבית החולים, התעוררנו פתאום לשמע רעשים, צעקות ושירה. לא הבנו מה קורה, עד שהצוות הסביר שנגמרה המלחמה.

הבשורה בכלל לא השפיעה עלינו, היינו כל כך אדישות. לנו זה לא שינה דבר. ידענו רק ששתינו שנותרנו בעולם לבד, ללא משפחה, ללא בית, ואין לנו כל סיבה לשמוח.

זו היתה תקופה קשה מאד, עם הרבה שאלות שנותרו ללא מענה. החששות היו גדולים. המלחמה אולי נגמרה, אבל אנחנו רק התחלנו את המלחמה על קיומנו.

בית ההחלמה

אחרי חודשיים בבית החולים העבירו אותנו לבית החלמה כדי להתחזק, וקיוויתי שאוכל למצוא את קברה של אמא. אז לא נתנו לי לבקר בבית הקברות, והיום אני יודעת את הסיבה. 55 שנה ניסיתי בכל דרך לברר באיזה בית קברות קברו אותה, אבל לא היו רישומים. רק לפני כשנתיים קיבלתי הודעה שכל חולי הטיפוס אושפזו בבית החולים האוניברסיטאי ואת כל המתים קברו בקבר אחים.

מצפוני מציק לי עד היום, כי אמי היתה החזקה בינינו, והקריבה עצמה כדי שאני אמשיך לחיות. היא אמרה לי זאת מפורשות פעם כשדחפה לפי עוד פירור לחם ואמרה לי שאני צריכה להמשיך את השושלת ולכן אני צריכה להתחזק. החלום שלי הוא להגיע לקבר האחים בו קבורה אמא ולשים פרח על הקבר. את זאת לא הגשמתי. את זכרה הנצחתי ביערות ירושלים וביד-ושם.

בבית ההחלמה מצבנו השתפר מעט. כבר היה לי כוח לגשת לחלון ולהשקיף מבעד לחלון הקומה השישית אל הרחוב.

באחד הימים היה נדמה לי פתאום שאני רואה מישהי מוכרת. חברתי באשי טיילה למטה ונראתה כאילו היא מחפשת מקום או אדם להשתייך אליו. חשבתי שאני חולמת, אבל במעט כוחותי ולמרות הספקות, התחלתי לקרוא לה. דודתי חשבה תחילה שיצאתי מדעתי אבל אחר כך הצטרפה לקריאות ולנפנופי הידיים.

באשי שמעה אותנו, זיהתה אותנו עלתה למעלה. נפלנו זו לזרועות זו והשמחה, העצב והבכי התערבבו אלה באלה. סיפרנו אחת לשנייה מה עברנו מאז נפרדנו בפולין.

היא נשארה איתנו יום אחד, הצטופפנו במיטתי ולא הפסקנו לפטפט. היא היתה במצב בריאותי מצוין. שערותיה כבר צמחו, כי אותה לא גילחו שוב ושוב כפי שעשו לנו.

התברר שהיא הצליחה להגיע למחנה שאנשיו עבדו בבית חרושת ובדרך כלל התנאים במקומות אלה היו טובים יותר מאלה שבהם עבדו עבודות פרך. באשי הצטערה מאוד שאמי לא היתה בחיים. היא היתה בת בית אצלנו וגם התקופה ששהינו יחד במחנות קשרה אותה מאד לאמי.

עודדנו אותה לנסוע "הביתה", אולי תמצא מישהו מבני משפחתה או אפילו מישהו מבני משפחתי והיא תוכל לספר שאני ודודתי בחיים. לימים, כשהגענו אנחנו "הביתה", התברר שהיא בכלל לא הגיעה לעיירה שלנו. היא נסעה לרומניה עם כמה צעירים חניכי תנועות נוער ציוניות ששרדו, ששמו להם למטרה להגיע לארץ ישראל. כבר בשנת 1946 הצליחה לעלות ארצה, מבלי לברר אם נשארו שרידים ממשפחתה.

החזרה הביתה

בסוף חודש יוני התארגנו לקבוצות בחסות הג'וינט, שעזר לנו להגיע למקום הולדתנו. הייתי עם דודתי. התגלגלנו שבועיים הלוך ושוב, כי לא היתה תחבורה

מסודרת. לא היה לנו מושג באיזה כיוון לנסוע. רק אחרי זמן רב הבנו כמה קרוב היינו לגבול – בסך הכל כמה שעות נסיעה. לא ידענו גם שהארץ ממנה באנו נכבשה על ידי הרוסים כבר בסוף שנת 1944. כל הדרך קיווינו שנמצא מישהו מבני המשפחה.

ביולי הגענו "הביתה" בדרכים עקלקלות, בעגלות, ברכבת מזדמנת. בסביבת העיירה נפסקה לגמרי התחבורה ולבסוף עברנו עם סירה את נהר הטיסה ולעיירה נכנסנו ברגל. הכניסה דרכה נכנסנו לעיירה היתה בחלק בו חיו דוברי רוסית לפני המלחמה. צעדתי עם דודתי ברגליים כושלות, מהתרגשות ומחולשה מעורבבות זו בזו, כי עדיין לא התאוששנו, לא פיזית ובוודאי שלא נפשית.

האדם הראשון שפגשנו היה אותו ידיד ששמר עלינו בבית הכנסת כשהיינו מרוכזים שם לפני הגטו, שסיפק לאחי את התרופות עבור השעונים.

הוא הוביל אותנו לבית היהודי הגדול ביותר בעיירה, שהיה שייך לקשיש הראשון שהרגו ההונגרים בגלל רכושו ויהדותו. הבחורים, שכבר בסוף 1944 חזרו ממחנות העבודה, ארגנו חדרי מגורים ומטבח חופשי וחיכו לניצולים. הידיד, שוני קלמן שמו, שעד היום אני לא מבינה איך זיהה אותנו במצבנו הקשה אחרי המלחמה, חיבק אותנו, נישק אותנו ומיהר להתנצל, שאיש מבני משפחתנו עדיין לא חזר.

הוא עזב אותנו בהבטחה שישוב וינסה לעזור ככל יכולתו. להפתעתי הוא חזר ובידיו שני השעונים שנתתי לו. הוא הסביר ששמר אותם כי לא היה לו כל ספק שנחזור והוא יוכל להחזיר לנו אותם. קיבלתי את שני השעונים הפשוטים, בידיים רועדות. המחווה שלו ריגשה אותי מאד. השעונים נדמו בעיני שוב כאוצר, כי כעת היו המזכרת היחידה מהבית.

חיכינו בבית הגדול. החלפנו חוויות קשות. כל אחד סיפר על סבלותיו. ימים ארוכים חיכינו שעוד מישהו יחזור. היתה תקווה שהדודים שלי, שהיו בגדודי העבודה, צעירים וחזקים, ישובו. אחרי כשישה שבועות הגיע אחד האחים של אמי, דודי משה, שמשפחתו גורשה יחד איתנו לאושוויץ. סיפרנו לו מה עלה בגורלם של אשתו וילדו.

רכש

הוא ~~קנה~~ בחזרה את ביתו הישן ואנחנו עברנו לגור איתו. הוא החל לעבוד כדי שיוכל לרכוש לנו ביגוד מינימלי ולדאוג למחסורנו. היה קשה מאד להיות בביתו, כל הזכרונות צפו.

הבית הזה היה מול בית הורי, והכרתי בו כל פינה. הוא מצא חלק מהרהיטים והכלים הישנים שלהם וזה השפיע עלי מאד. לבית שלי לא התקרבתי.

אחרי כמה שבועות הגיע עוד אח של אמי שהיה שבוי ביוגוסלביה. הדוד אריה היה ציוני עוד מימי ילדותו, אז נהג לרכב על אופניים מרחק של 12 ק"מ, מדי יום שישי, לקן של השומר הצעיר.

הוא הפציר בנו לעזוב את רוסיה לברוח לצ'כיה, כי הצ'כים נחשבו יותר ליברליים ואפשרו לצאת אז לארץ ישראל. לא היה פשוט לעבור את הגבול הרוסי. ניתן היה לשלם למבריחים, אבל היתה סכנה שיתפסו אותנו ופשוט יירו בנו.

דוד משה ברח ראשון והודיע לנו שהכין עבורנו בית. אנחנו, הבנות, התלבטנו. עדיין קיווינו שמישהו מהמשפחה עוד יחזור. בינתיים חזר לעיירה נער בן גילי, תאום, שהשתתף בניסויים של מנגלה. חוץ מהניסויים שעשו בו הוא עבד במחנה ריכוז ותפקידו היה להוציא את הגופות מתאי הגזים, לזרוק אותם לבורות. התאומים, אחרי שאיבדו את כוחם ועברו את כל הניתוחים שהיו נחוצים לניסויים, הושלכו גם הם לתאי הגזים. הנער סיפר שבתאי הגזים סתם את אפו, סגר את פיו ועשה עצמו מת. כשנזרק לבור, וכשהעגלות עזבו, יצא מבין הגופות. הוא הכיר את כל המחנה וכך התגנב לאחד הצריפים וניצל. אחיו לא שרד.

לא ידענו אם להאמין לו, כי לפני המלחמה הוא היה ידוע כילד שובב שהמציא סיפורים.

הנער הזה, מוישל'ה זליקוביץ שמו, חי כיום בארצות הברית. הוא מבקר מדי שנה בארץ ואנחנו נפגשים ודנים במשך שעות במה שעבר עלינו.

הוא גם סיפר שבדרך הביתה מגרמניה, ראה את אבא שלי במינכן ברכבת הנוסעת בכיוון ההפוך. הוא נשבע שראה את אבי. לא האמנו לו כי כבר היה אוקטובר, וכבר אפסה התקווה שמישהו שנשאר בחיים עוד יחזור לחפש בני משפחה. ובכל זאת, באותה תקופה הגיעו אביה של חברתי באשי ואחיה ששרדו. כשסיפרתי להם שהייתי עם באשי במחנות ואחר על הפגישה

המשמחת והמוזרה אחרי השחרור, הפחתי בהם תקווה. אז עוד לא ידעתי שבאשי כבר בארץ.

הבריחה

כמה ימים לפני הבריחה מרוסיה, כשהכל כבר היה מוכן ומתוכנן, באמצע הלילה, דפק מישהו בחלון. פחד אחז בנו, שמא אלו רוסים, שרבים מהם נהגו להשתכר ולחפש בנות. לא ענינו, כי הדוד הפציר בנו לא לפתוח את הדלת לאף אחד ולא להשמיע קול. כמעט התעלפנו כששמענו את קולו של אבי צועק: "תפתחו, למה אתם לא עונים?".

לא האמנו למשמע אוזנינו. הכנסנו אותו. הוא היה במצב נורא, חולה מאד. הוא התעכב כי חודשים היה מאושפז בגרמניה. הוא עבר גם את מחנה העבודה וגם את אושוויץ, כי כששמע שלקחו אותנו לגטו, ברח מהגדוד ובא לשם אחרינו. הוא סיפר ששיחד את השומרים כדי שייתנו לו להיכנס לגטו. סיפורו של מוישל'ה הסתבר כנכון, אבי הועבר דרך מינכן לבית חולים אחר להמשך טיפול.

היינו בדילמה בנוגע לבריחה. אבא לא רצה לשמוע מזה, הוא רצה לקבל בחזרה את רכושו, בכל מחיר. אחרי התלבטויות, הוא הסכים שאני אצא לדרך עם הדודים, והבטיח שיבוא אחרינו תוך מספר שבועות. החלפנו חוויות מרות על האחים. הוא ידע מה עלה בגורלם, כי כמוני, גם הוא היה באושוויץ וידע היטב מה קרה שם.

הוא הודה שהוא מופתע ששרדתי, למרות שהוא שמע ממישהו שנשלחנו לעבודה, והוא התעודד כי ידע שאני עם אמא החזקה והמסורה.

ההלם הגדול היה כששמע את הסיפור הטרגי על אמא, שעברה את כל הגיהנום ונפטרה אחרי שכבר היינו חופשיים. זה שבר אותו לגמרי. הספקנו להתאבל יחד כמה ימים ויצאנו לדרך, אבל רק אני הצלחתי לחצות את הגבול עם המבריח. הדודים שלי חזרו ורק לאחר מספר שבועות הצליחו גם הם להגיע לצ'כיה. בינתיים אני ודודי משה סידרנו בית מפואר לאחר שהוכרנו כפליטים על ידי השלטונות. לדודים שלי היה מזל שהצליחו בכל זאת לברוח כי מיד אחריהם, כל מי שניסה לברוח ונתפס, נורה מיד.

שלחתי מסר לאבי שלא יעזוב עד שיהיה איזשהו סידור רשמי ושלא יסכן את עצמו. הבטחנו שנחכה לו. עברו חודשים והוא לא הצליח להגיע אלינו. הוא היה תחת פיקוחו של הק.ג.ב. הם מינו אותו לנהל את המאפיה שהיתה שלנו בעבר והפכה לקואופרטיב גדול שסיפק לחם לכל הצבא הרוסי באזור הזה.

אחרינו הגיע לצ'כיה גם אביה של באשי, יחד עם אחיה בומי. שמחנו מאד, כי הקשר בינינו היה חם וקרוב. הצלחנו ליצור קשר, דרך שליחים מהארץ, עם באשי, שעד אז לא ידעה על קורות אביה ואחיה. אושרה היה בל יתואר.

גרנו אמנם בערים שונות, אבל הייתי כבת לקרוי, אביה של באשי. היינו בקשר קרוב ואפילו שידכנו לו ניצולת שואה, אלמנה, ששרדה לבדה, וחיתנו אותם.

בינתיים, דודי אריה, הציוני, התחיל להתארגן, בלי ידיעתנו ולמרות החיים הטובים שהיו לנו, כדי לנסוע לארץ ישראל.

היום קשה לי להבין איך, אחרי כל מה שעברנו, הצלחנו לחשוב רק על עצמנו, ואיך להיטיב את חיינו, ואיך יצאנו לבלות לפעמים. היינו צעירים, הלומים וכנראה ברחנו מהעבר. עד היום קשה לי להאמין שכך נהגנו.

עם אבי התכתבתי דרך המבריח. סיפרתי לו על חיינו וקיוויתי שיבוא אחריי. אבל הגורל התערב, ואבי התחתן שנית. למרות הצביטה בלב, שמחתי בשבילו. כששאל לדעתי, לא הבעתי התנגדות. הוא היה צעיר עדיין ונשאר בודד, ללא אחיו, ללא אשה, והוא רצה להקים משפחה חדשה. קיוויתי שייוולדו לי לפחות 3 אחים, אך נולד לי רק אח אחד, שהיום גר לידי בקרית מוצקין, עם אשתו ושלושת ילדיו.

את אבי ראיתי שוב רק בשנת 1964, כשהגעתי לביקור מישראל. אז הכרתי גם את אחי הקטן לראשונה. למרות שהשלטונות הרוסיים טענו שברחתי מרוסיה, קיבלתי אישור נסיעה לשמונה ימים.

ההחלטה לנסוע היתה קשה לי מאד. קודם כל, לא רציתי להשאיר את משפחתי בארץ, ולנסוע למדינה בה קיים שלטון קומוניסטי, שנהג לבדוק היטב את ציציותיהם של בני משפחתי, בחיפוש אחר בוגדים. גם בעלי המנוח ברח מרוסיה ב-1945, כי לא רצה להתגייס לצבא.

השלטון הגביל את שהותי לעיר אחת בלבד – אוז'גורוד. הזמנתי את אבי ואחי אלי למלון וכל מי שרצה לפגוש אותי, בא לשם. הייתי האשה הראשונה מישראל

שבאה לביקור ויהודי מחוז הקרפטים התעניינו אם אני מכירה את קרוביהם, שהרי ישראל כל כך קטנה וכולם ודאי מכירים את כולם. אכזבתי לא מעט אנשים, אבל סיפרתי להם על החיים בארץ ולקחתי מהם את הכתובות של קרובי המשפחה בישראל, כדי שאוכל לעדכן אותם.
אחת ההפתעות הגדולות היתה ביקורם של חברי הנוצרים ללימודים. החבר הטוב שעזר לי עם התרופות הביא את כולם. הם ערכו לי קבלת פנים שלא אשכח. קיבלתי מכל אחד מהם מזכרת וביניהן תמונת מחזור אחרונה מלימודי.
את אבי ואחי הצלחתי להעלות ארצה רק ב-1967.

בדרך לארץ ישראל

באחד הלילות, במרס 1946, הופיע לפתע דודי אריה עם תרמילי גב לכל אחד מבני "הבית". אני ואחותי, וכמה צעירים בודדים שגרו איתנו, ונעשו לנו כבני משפחה, קיבלנו הוראה לארוז מהר מעט לבנים, גרביים חמים, נעליים גבוהות ומעיל, כי בעוד כמה שבועות נגיע לארץ ישראל . דוד אריה אמר שמזג האוויר בארץ ישראל חם, לכן אין טעם לקחת הרבה דברים.
בקור מקפיא, תוך זמן קצר, עזבנו הכל ויצאנו לדרכנו, שאז עדיין לא ידענו שתיארך חודשים.
מהעיר ליברץ בחבל הסודטים, נסענו עד פראג ושם נפגשנו עם קבוצה קטנה נוספת. משם נסענו לסלובקיה, לעיר ברטיסלבה. הורו לנו לא להתבלט, להתנהג כפליטים ואנחנו, למודי ניסיון, היינו ממושמעים מאד.
בברטיסלבה היתה קבוצה גדולה עם מדריך בשם דוד שטרן, שהכרנו עוד מהבית. הוא היה המבוגר בינינו. אכסנו אותנו בבית ספר, דאגו לכלכלתנו וכמו חיילים, חיכינו לפקודות.
כשהגיע היום ויצאנו ברגל לכיוון אוסטריה. היינו צריכים לעבור את הגבול האוסטרי מבלי להסגיר את יהדותנו. לימדו אותנו לומר שאנחנו פליטים מיוון ולא יודעים שפה אחרת, אין לנו תעודות וכששואלים, עלינו לענות בכמה מלים

בעברית העילגת שלמדנו מכמה שירים, מבלי להבין אותם. גם שומרי הגבול לא הבינו אף מילה, אבל עברנו.

הגענו לוינה לבית ספר על שם רוטשילד. שם כבר היה הכל מאורגן על ידי אנשי הסוכנות והג'וינט. ישנו על הרצפה, אבל לא היה אכפת לנו, המטרה היתה להגיע לארץ. "הרביצו" בנו ציונות, קיבלנו מזון, ואפילו לקחו אותנו לבית מרחץ פעם בשבוע.

שם גם הייתי, לראשונה בחיי, באופרה. רובנו לא היה בעיר גדולה לפני כן. אפשרו לנו לבקר במקומות שלא חלמנו עליהם. בקיצור, "עשינו חיים".

הוויתורים היחידים שנאלצנו לעשות היו על סיגריות ושוקולד, בהתאם לאידיאולוגיה של השומר הצעיר. לי היה יותר קשה לוותר על השוקולד, אבל הקולקטיב חייב את כולנו - לא עבדנו למחייתנו, אחרים דאגו לנו.

נשארנו בוינה כחודש ימים ומשם נסענו לזלצבורג, עירו של מוצרט. טיילנו הרבה ותוך כדי למדנו מעט היסטוריה. כך עברנו ממקום למקום במשך חודשים ארוכים. היינו כ-160 צעירים.

חצינו גם את גרמניה וצרפת. בכל מקום שהינו מספר שבועות או חודשים, עם בעיות הבריאות של כולנו, ועם הגעגועים והכמיהה להתיישב סוף סוף במקום בטוח. היו בינינו ויכוחים, בעיקר על מי יעלה קודם.

היתה לנו אשליה שתוך זמן קצר נגיע ארצה. אז בחרו מהקבוצה חמישה צעירים ואני ביניהם. במינכן פגשנו קבוצה קטנה נוספת והתאחדנו איתה. המדריך שלה הפך מאוחר יותר, ב-1949, לבעלי.

כל מה שקרה לי אחרי כן, קרה הודות לו. הוא היה מבוגר יותר ומנוסה יותר, כך שלמדנו ממנו הרבה מאוד דברים. שמו היה יושקו מרמלשטיין, והחבר'ה קראו לו מאירק'ה. הוא גויס לגדודי העבודה בגיל 20 בהונגריה. אחרי מספר חודשים בעבודות כפייה, הוא ברח עם חברו, יוסי אייזנברגר, והצטרף למחתרת ההונגרית בבודפשט. המארגנים היו, בין היתר, רפי בן שלום מסלובקיה, משה פיל (אלפן), יושקה גודפרב, אפרא ועוד. הם היו מבוגרים יותר ועסקו בהצלת יהודים מהגטו של בודפשט עם ניירות מזויפים. הם ישבו ברחוב ודס בבית שנקרא גם "בית הזכוכית".

בחורף 1944, בעלי וחבריו היו המפיצים. הם חילקו את התעודות המזויפות לכל מי שיכלו להגיע אליו, תוך סכנת נפשות. הם סבלו מקור, מלבושיהם היו דלים ואוכל תמיד היה חסר. לא פעם הוטל עוצר והם לא יכלו לחזור למקום מחבואם. הם הסתתרו בין הריסות בתים, או אם התמזל מזלם, במקומות מוסכמים מראש, ולא פעם נתפסו, כי גם שם, כמו גם במקומות רבים אחרים, היו גם מלשינים.

הם נהגו להצטופף במרתפים, תחת הבתים ההרוסים, כ-3,000 נפשות. לא כולם היו פעילים, כי כל מי שיצא מהבונקר סיכן את עצמו וגם את האחרים, שכן אם נתפסו, הוציאו מהם במכות רצח, דרך מי ואיך הם פועלים.

רבים מאד מיהודי בודפשט נרצחו. העמידו אותם על שפת הדנובה, ירו בהם, וגופותיהם נפלו ישר לתוך הנהר. עד היום יש בבודפשט קטע שנקרא "הדנובה האדומה".

המחתרת גם הקימה בתי ילדים בבתים עזובים וגם להם היה צורך לדאוג, דבר שהקשה על הבחורים עוד יותר.

בארץ לא עוסקים מספיק במחתרת ההונגרית. אני, שנוסעת לפולין ולצ'כיה עם משלחות נוער כאשת עדות, לא זכיתי אף פעם לשמוע על גבורתם של האנשים האלה. להשקפתי, יש לערוך נסיעות גם לבודפשט. גם שם נותרו עדויות הקשורות לשואה ולהצלה. אמנם בית הזכוכית מסומן בשלט קטן, לא ראוי, אבל הוא קיים וישנם מקומות אחרים שחובה היה ללמד עליהם. בעלי המנוח לקח אותי לכל המקומות בהם פעלו הוא וחבריו.

ב-17 בינואר 1945 השתחררה בודפשט. אז החלה העבודה האמיתית - לאסוף ולארגן את שארית הפליטה ולדאוג להעברתה לריכוזים שהוכנו במקומות שונים. אני אמנם יצאתי מצ'כיה, אבל עברתי בדרכי, תוך כדי בריחה מרוסיה, דרך הונגריה וגם אנחנו נעזרנו בצעירים נפלאים אלה – פעם בתדרוך, פעם בעזרה כספית, לינה ואוכל. בלעדיהם לא היינו מסתדרים. קשה לי לקבל את זה שהם לא מוזכרים די.

בכל אופן, המשך הדרך היה מפותל מאד. אחרי נסיונות לעבור לשוויץ, שכשלו, חזרנו לצרפת והתאחדנו עם עוד קבוצות. בצרפת היו תנועות נוער מכל מיני מקומות והיו קשיי תקשורת וגם מנטליות שונה. התגברנו לנוכח העובדה שכבר

היינו על שפת הים התיכון וקרובים יותר פיזית לארץ. גרנו במשך שלושה חודשים בפאתי העיר מרסיי, בבית ללא דלתות וחלונות. אבל הבית לפחות היה על שפת הים וזה היה חידוש מרענן עבור כולנו. ידענו גם שמהים תבוא הישועה.

חיינו כקואופרטיב, התמודדנו גם עם ההבדלים הקולינריים. בינינו היו גם יהודים מפולין ומלטביה. התחלפנו כל יום בתורנות במטבח, אך אף אחד לא אכל את התבשילים של העדה האחרת. בערך פעם ביומיים היה התפריט שלי מורכב משוקולד וענבים שקיבלנו מהג'וינט. האחרים הסתפקו בבגטים הטובים של צרפת וענבים. אם הבית, נלי, שהיתה המבוגרת בינינו, פינקה אותי במיוחד, כי הייתי בעייתית עם האוכל. אני זוכרת את מסירותה, טוב לבה ועזרתה הרבה בכל תחום.

<u>ההעפלה באוניה "לטרון"</u>

בתחילת נובמבר 1946העבירו אותנו סוף סוף לעיר ליון. לא לנמל אלא למקום מרוחק, כדי שלא יגלו אותנו. עלינו על אוניית פחמים, שנשאה את השם "לטרון". באוניה היו דרגשים מסודרים בקומות, והיא היתה צפופה מאד, צפיפות שהזכירה את המחנות. התנאים היו נוראיים. היינו 1,300 איש. מיד עם היציאה לים עלתה האוניה על שרטון בים הסוער. כל הדרך הציפו אותנו המים. כ-50 בחורים עבדו עם דליים כדי לרוקן את האוניה מהמים, שהגיעו אף למיכל מי השתייה. המחסור במי שתייה היה קשה ביותר, שכן רובנו חלינו במחלת ים. לאכול לא יכולנו, אבל שתייה היתה נחוצה. על האוניה היו גם כמה עשרות משפחות עם תינוקות, שלמרבה מזלם, ינקו.

כשבועיים טלטלו אותנו הגלים, שעברו מעל הסיפון. באוניה לא היו תנאים סניטריים מינימליים. שכבנו כמו סרדינים בקופסה.

כשהגענו לאזור האי כרתים, האוניה כבר נטתה על צידה, ואז התמזל מזלנו וזיהה אותנו הצי הבריטי. החיילים חיברו את "לטרון" לאוניית המלחמה שלהם

וגררו אותנו עד נמל חיפה. המלחים הזרים, שהיו מנוסים בליווי אוניות פליטים, קפצו למים כדי שלא ייתפסו על ידי הבריטים.
קפטן האוניה שלנו היה "בוב", בחור ישראלי, בריא וקשוח, בעל בלורית צברית אופיינית. אחרי שנים פגשנו בו במקרה במהלך טיול. זיהיתי אותו למרות הקרחת ושאלתי אותו אם הוא בוב. תשובתו היתה: "ואתם מאוניית לטרון". התפלאנו איך ידע, שכן הוא כמעט ולא הכיר את הנוסעים. בתגובה הוא אמר שרק באוניה זו השתמש בשם בוב. הוא התנצל על כך שהיה כל כך קשוח, והסביר שכדי להשתלט על נוסעים רבים כל כך, בתנאים הקשים ששררו, היה זה כורח המציאות. לא כעסנו עליו. הוא עשה עבודתו קודש, ליווה אלפים משארית הפליטה מאירופה לארץ. כשהגענו לקפריסין הוא נעלם ואחרי חודש, חזר עם אוניה נוספת וחוזר חלילה.

<u>קפריסין</u>

כמו שאר אוניות המעפילים, הועברנו לקפריסין למחנה קיץ ליד פמגוסטה. כעסנו מאד וניסינו להתנגד. את מחאתנו הבענו, בין היתר, בכך שהשלכנו קופסאות שימורים שלא נגענו בהם בדרך, אך לשווא. אני הגעתי לקפריסין עם נעל אחת וללא ציוד, כי התרמיל שלי נפל מהסיפון למים בעת ההפלגה.
למרות הזכרונות הלא נעימים, היו גם חוויות טובות, שלעולם לא אשכח.
הגענו למחנה אוהלים מגודר בגדר תיל. האסוציאציה היתה קשה, אבל היינו צעירים ומלאי תושיה, ודי מהר התארגנו.
כשהצטרכנו בגדים, פירקנו חלקים פנימיים מהאוהל ותפרנו בעצמנו, ביד, חולצות ומכנסיים קצרים. לפעמים ערכנו שביתות כדי לקבל ציוד.
למדנו שאפשר להחליף דברים עם הקפריסאים. דרך הגדרות העברנו סיגריות וקיבלנו בתמורה תפוזים, מחטים וחוטים. מאוחר יותר פירקנו את הלטרינות מהפחים. מהחלק האחורי הבחורים בנו מעין תנור והתחלנו לבשל מהקופסאות השימורים שהיו בידינו. אחד הבחורים המבוגרים יותר, שהיה טבח בגדוד העבודה, אלתר אוכל שאפילו היה די טעים.

את שבעת החודשים ששהינו במחנה הצלחנו להעביר מדי פעם בנעימים.
לעתים הגיעו שליחים מהארץ שלימדו אותנו ריקודי עם ישראליים ושירים עבריים, סיפרו על החיים בארץ ונעלמו כלעומת שבאו.
היו בינינו כמה אקדמאים שערכו הרצאות לכל המחנה, ולמרות שלא הבנו הכל, זה עזר להעביר את הזמן.
הבחורים ארגנו קבוצת כדורגל וגם זה היה בידורי. כל עבודות "הבית" חולקו באופן שווה. כשהתחילו הגשמים, הבחורים החזיקו את עמודי האוהלים שלא ייפלו עלינו. אנחנו הבחורות סרגנו להם סוודרים משמיכות שפירקנו וגילגלנו לחוטי צמר. חיינו 7 בנות באוהל אחד. הבנים היו באוהל גדול יחד.
לא היה משעמם. לפעמים נתנו לנו לשחות בחלק מסומן בים, תחת שמירה וספירה מדוקדקת.
אלתרנו חתונות פיקטיביות, כי קיבלנו חומרי גלם יותר איכותיים והצלחנו אפילו לאפות "עוגות" בעזרת אחד הבחורים שהיה קונדיטור ממחנה שכן. עשינו הרבה מעשי קונדס כדי להשכיח את הצרות היומיומיות. היה איתנו זוג מבוגר ולא כל כך בריא, שעזרנו לו "להתערבב" בינינו. לבנות, שהיו בתקופת ההתפתחות, עזרה "לילי מאמא" בעצות מועילות. לבעלה קראנו "לילי פאפא".
כך עבר הזמן, עד שהגיע תורנו לעלות ארצה ב"נדיבות" האנגלים, שהקציבו כל חודש כמות מסוימת של סרטיפיקטים והעבירו את קבוצתנו ארצה למחנה עתלית.

<u>מחנה עתלית והמעבר לקבוץ</u>

שוב מחנה הסגר, לחודש ימים, אבל כאן כבר אישרו לקרובי משפחה לבקר ולהעביר לנו, בעיקר מעדנים, דרך הגדרות.
משם העבירו אותנו למחנה מעבר בקרית שמואל ליד חיפה. גרנו בצריפים, אבל היה יותר חופש. המחנה לא היה סגור וכך יכולנו להיפגש עם קרובינו המעטים.
אחרי חודש הועברנו, אני וארבעה צעירים נוספים לקיבוץ שריד שבעמק יזרעאל, במסגרת עליית נוער, כפי שסודר מראש.

שאר העולים, בעיקר משפחות, הועברו למעברות. הבחורים הצעירים הצטרפו להגנה או לפלמ"ח. עברנו משבר גדול, הצעירים בארץ היו זרים לנו לגמרי, לא היתה לנו שפה משותפת איתם. ידענו רק מלים אחדות בעברית. המורים והמטפלת דיברו אלינו רק עברית, כדי לדרבן אותנו ללמוד את השפה.

לקח די הרבה זמן עד שהתיידדנו. המדריך מחו"ל ביקר אותנו כל שבת. הוא גר בחיפה, אצל דודה שמצא במקרה. חברי הקיבוץ קיבלו אותנו נהדר, אבל לא כך ילדי הקיבוץ.

כשהייתי בקיבוץ יצרתי מיד קשר עם חברתי באשי, שבארץ נקראה בתיה, היא היתה בקיבוץ אחר עם חברת הנוער. התברר שהיא מצאה, לבקשתי, את דודתי רחל, שעלתה ארצה בשנת 1939. זכרתי את כתובתה בעל פה מההתכתבות עם המשפחה עוד בחו"ל, כתבתי מצ'כיה לבתיה וביקשתי ממנה לחפש את דודתי. יצרנו קשר וגם בתיה מצאה בית חם למשך שנים ארוכות.

בזמן היותנו בקיבוץ, נפלה ההחלטה על חלוקת הארץ, בכ"ט בנובמבר 1947. בתגובה, התחילו לירות על הקיבוץ באופן שיטתי, מהגבעה שממול, מהיישוב הערבי "מג'דל", מגדל העמק כיום. סבלנו רבות באותה תקופה. העבירו את הנוער לאוהלים במורד הקיבוץ, סמוך לרמת דוד. התנועה התקיימה רק דרך התעלות שחפרנו. בשבילנו, ניצולי השואה, הלוחמה זו גרמה למשבר. בהמשך כידוע פרצה מלחמת השחרור.

ב-1948, כשעוד הייתי בקיבוץ, הגיעה לארץ דודתי חנה, שאיתה עברתי את כל הזוועות במחנות. היא גרה עם דודה רחל . מאוחר יותר, כשעזבתי את הקיבוץ, עברה דודתי חנה לגור עם חברה ואני תפסתי את מקומה אצל הדודה רחל.

אחרי זמן מה, כשכבר פטפטנו בעברית, לקחו אותנו למוסד החינוכי של הקיבוץ, להכיר את הנוער ולנסות להתיידד איתם, אבל זה לא הלך. הם התייחסו אלינו כאילו באנו מפלנטה אחרת. שאלו שאלות קשות, לראשונה שמעתי את השאלה, שחזרה פעמים רבות אחר כך, "איך הלכתם כצאן לטבח, ללא התנגדות?".

אז עדיין לא הבנו את הביטוי כי שפתנו היתה דלה מאוד, ולא הצלחנו להסביר את עצמנו. הם היו קרירים ואנחנו נפגענו מהם.

למרות זאת, אני אסירת תודה שהגעתי לקיבוץ. כך התאפשר לי להכיר אורח חיים שונה כל כך. למדנו את השפה וגם מקצועות לימוד שבאירופה לא היו בתוכניות הלימודים.

למדנו גם שבשביל להתקיים צריך לעבוד. עבדנו חצי יום ובשאר הזמן למדנו. השתתפנו גם בשמירה על הקיבוץ. קבלנו הכשרה לטפל בנשק.

עם ארגון צה"ל הגעתי גם אני לגיל הגיוס. כל חברת הנוער גויסה. אני שברתי רגל באימונים, הייתי זמן רב עם גבס ועברתי לגור אצל דודתי רחל בתל אביב, שם קיבלתי טיפול רפואי. לא התגייסתי כי הרגל הציקה לי במשך חודשים. החבר'ה ביקרו אותי והקשר איתם לא נפסק. עם אחדים הקשר נשמר עד היום.

<u>החיים בתל אביב</u>

פרק חדש החל בחיי. התמקמתי זמנית אצל דודתי, שעלתה ארצה לאחר שברחה מסלובקיה, שם היתה בהכשרה כהכנה לעלייה. זמן מה שהתה בקיבוץ העוגן עם חבריה, אבל היא עזבה כי התחתנה עם עירוני.

היו להם חיים קשים, שניהם היו בודדים. עבדו בעבודות מזדמנות, עד שדודי התחיל ללמוד נגרות והם שכרו חדר אחד ללא מטבח בתל אביב. בינתיים נולד להם ילד וכשאני באתי לבקר אותם מהקיבוץ, ישנתי על הרצפה. זה לא הפריע לי כי הייתי מאושרת שמצאתי אותה.

לאחר זמן מה, ובמאמצים גדולים, הם שכרו, עם שותפים, דירת שני חדרים עם מטבח משותף. בין שני החדרים היה פרוזדור שבו אפשר היה לדחוף מיטה.

דודתי קיבלה אותי באושר גדול, כי הייתי הראשונה שעלתה לארץ מכל המשפחה, והייתי הנכדה היחידה ששרדה ממשפחת אמי. הייתי "הילדה". עד היום נשארתי "הילדה", בפי דודי.

דודתי עבדה בעבודות מזדמנות, אבל למרות זאת קנתה לי את השמלה והנעליים הראשונות שלי בארץ, בתשלומים. דודי גויס לצבא והיא נשארה עם התינוק ואיתי. עשיתי שמרטפות כדי שאוכל להשתתף קצת בהוצאות.

המדריך מחו"ל, בעלי לעתיד, מצא את דודתו, שחיה בחו"ל בזמן השואה, בחיפה. היא חיה פה עם שני בניה.

נוצר ביניהם קשר חם ואוהב כל כך, עד שגם היא עברה לגור בדירה מעט יותר גדולה כדי שתוכל לקלוט אותו. אני וחבריי היינו בקשר מתמיד עם המדריך לשעבר, וכל ביקור בקופת חולים, מהקיבוץ לחיפה, עבר דרך אותה הדודה, מלווה בארוחה חמה והרבה אהבה שהרעיפה עלינו.
בעלי לעתיד הזמין אותי יותר מאשר את האחרים. בביקור הראשון אצל הדודה הוא הראה לי את אלבום המשפחה שלה. לתדהמתי, זיהיתי את כל בני המשפחה. מסתבר שהיינו באותו הגטו. לפני כן לא הייתי מודעת לכך, כי שם המשפחה, מרמלשטיין, היה נפוץ מאד באזורנו.
התדהמה של כולם גברה כשסיפרתי להם שאחותו של בעלי, אולגה, היתה איתי במחנות עד שהגענו לריגה. אמנם לא היינו בדיוק חברות, כי היא היתה יותר מבוגרת, אבל שותפות הגורל קירבה אותנו. גם היא היתה לבד, שאר המשפחה נספתה עוד באושוויץ.
סיפרתי להם גם על הבנות שהתנדבו לעבור למקום אחר ועל כך שהיא היתה בין המתנדבות. כך נודע לבעלי לעתיד שאין סיכוי למצוא אותה, ידעתי מה עלה בגורלה.

<u>החתונה</u>

אחרי מספר חודשים הגיע חברי, המדריך לשעבר, עם הצעת נישואים. דודתי רחל היתה זו שהכינה בעצמה את כל הכיבוד הצנוע, לאחר שחסכה בחומרי גלם במשך מספר חודשים, שכן היתה זו תקופת מלחמה והמחסור היה גדול.
לאחר החתונה היא הכינה לי "נדוניה" שכללה: קילו סוכר, 2 קופסאות סרדינים, בקבוק שמן, מלח, ציקוריה (קפה) וכמה קופסאות שימורים.
דודתו של בעלי הציעה שנבוא לגור אצלה, פינתה לנו חדר והיא עצמה עברה לגור במטבח. אנחנו, מחוסרי ציוד וביגוד, קיבלנו ממנה הכל, החל ממצעים ועד כלים, כל מה שהיה נחוץ לניהול משק בית.
במקרר, שעבר על קרח, הוקצה מדף אחד בשבילנו, כי היא שמרה על כשרות ואני עוד לא בדיוק ידעתי איך לשמור, כי לא ידעתי אפילו לבשל. הדודה הזו, הקדשוה, היתה המורה והמדריכה שלי בכל דבר.

מאוחר יותר היתה לסבתא לבתי הבכורה שנולדה עוד בזמן שגרנו אצלה.
האשה הזאת באמת היתה קדושה. הבית שלה הפך למעין מרכז קליטה, כי אנחנו הזמנו את כל החברים הבודדים שלנו אליה. למרות שהיא היתה אלמנה מגיל צעיר מאד והתפרנסה מתפירה, היה המטבח פתוח לכל אחד, תמיד עם צלחת מרק ומאכלים הונגריים כמו אטריות עם פרג או אגוזים.
אני, שלא סיימתי את לימודי בחו"ל, כי בגיל 15 כבר גורשנו מהבית, וכל חלומי היה להיות מחנכת, קיוויתי שאוכל להגשים את שאיפותיי בארץ, אבל הדבר לא התאפשר. הייתי חייבת להתפרנס. בעלי היה בצבא גם כשבתנו נולדה ובשתי הלירות בחודש שקיבלתי כאשת חייל, קשה היה להתקיים.
הדודה הטובה מצאה לי עבודה בקונדיטוריה. מעבידי לא ידעו שאף פעם לא למדתי את המקצוע. אמנם נולדתי להורים קונדיטורים, אבל אף פעם לא הספקתי לראות איך מכינים את המאפים, שכן למדתי והתגוררתי בעיר אחרת. רק בסופי שבוע חזרתי הביתה והצצתי בסקרנות בנעשה במאפיה, אבל הייתי מאד רחוקה מלהיות מקצועית.
הצלחתי ללמוד, עם הרבה מאוד עזרה ושאלות. החומרים בארץ היו שונים לגמרי ממה שהכרתי. כך "גנבתי" את סודות המקצוע, עובדה שלא הבחינו בה במשך שלוש השנים שבהן עבדתי שם.
אחר כך נבחנתי בבחינות התיאורטיות והמעשיות כדי לקבל רשיון לעבוד באופן עצמאי.

קרית מוצקין

כשהגיע הזמן לחשוב על עצמאות גם מבחינת המגורים, נרשמנו לשיכון בקרית מוצקין, כי השגנו דירה קטנה (30 מ"ר) במחיר זול יחסית. בסוף 1951 עברנו מחיפה. הדירה נקנתה כמעט כולה במשכנתה, אבל היתה שלנו. היינו מאושרים. הרגשנו שאנחנו חיים בארמון.
אני חושבת שתרמנו הרבה מאד להתפתחותה של קרית מוצקין. באותה תקופה עברו הרבה צעירים ניצולי שואה לקריה. היינו כולנו כמו משפחה, רובנו הגענו לבד, ללא משפחות, כמעט עם אותו רקע ממזרח אירופה.

לקח זמן רב עד שהשגנו עבודה בקריה או במפרץ חיפה, אבל לא פחדנו מעבודה קשה. אם עבור הגרמנים עבדנו עבודות פרך בכפייה בתנאים הידועים, כאן לא בחלנו בכל עבודה שהוצעה. מוסר העבודה היה מאד גבוה, והעיקר היה להתקדם ולהקים משפחה.

אני סחבתי את בתי שרה איתי לחיפה במשך שנתיים לעבודה ורק אחר כך מצאתי עבודה במקצועי בקריה. באותן שנים, כל עקרת בית, אם המצב הכלכלי אפשר לה, אפתה עוגות בבית. לכולם היה סיר פלא שהתאים לפתיליה, כי תנור אפייה היה רק ל"עשירים". לכן בשנת 1954 פתחנו בעלי ואני קונדיטוריה, ולמעשה הוא למד ממני תוך כדי עבודה את רזי המקצוע. הוא המשיך לעבוד עוד שנה במקביל בעבודות מזדמנות. אחר כך מכרנו את דירת השיכון והשקענו את הכסף בציוד לקונדיטוריה. עברנו לגור בשכירות בחדר אחד עם הילדה. באותו חדר דחסנו, כמו במחסן, את כל מה שהיה לנו.

היינו צעירים ומאד אופטימיים והצלחנו כנגד כל הסיכויים. עם הזמן הצלחתי להרגיל את עקרות הבית שהיו מגיעות אלי, שאפשר גם לשבת לכוס קפה עם עוגה, עם הילדים או החברים בקונדיטוריה ולהפוך את זה לבילוי, כי לא היו הרבה אפשרויות בלוי באותה תקופה.

כקרייתית ותיקה, אני יכולה לומר שהרבה מאד ילדים, שהם היום כבר סבים וסבתות, זוכרים את הקונדיטוריה. באותה תקופה השתנו ארוחות העשר בבית הספר. במקום הסנדוויץ' המשעמם, שלרוב גם חזר הביתה, באו הילדים לקנות עוגה בהפסקה. לא היתה בעיה לצאת משטח בית הספר, הכל היה פתוח ובטוח.

הרבה אנשים זוכרים לטובה את הזמנים האלה. קריה קטנה, שכולם בה הכירו את כולם, אווירה משפחתית, שלנו הניצולים עזרה להתגבר על האובדן הגדול. 38 שנים שירתנו את כל מוסדות החינוך בחגים, בחנוכה סיפקנו את הסופגניות, בפורים את אוזני ההמן וגם לאירועים פרטיים כמו חתונות, בר מצוות ולידות, הזמינו את התוצרת שלנו, כי אז נהגו לחגוג בבתים או בחצרות.

כשאני ובעלי התחתנו, החלטנו שניתן לילדינו כל מה שהיה חסר לנו. ואמנם גידלנו שתי בנות ושלחנו אותן לשיעורי ריתמיקה, לשיעורי פסנתר, לקייטנות.

במשך הזמן קנינו פסנתר משומש, במקום לקנות בית משלנו. שתי הבנות סיימו את לימודיהן באוניברסיטה ודאגנו להן לדירות משלהן כשהתחתנו.
לי יש דירה קטנה משלי רק בשבע השנים האחרונות. בכל דבר דאגנו קודם להן, ואיני מצטערת לרגע שכך נהגנו. גם היום אני דואגת להן ולארבעת נכדיי, אולי בהגזמה, אבל כזאת אני. אני מקווה שאוכל עוד זמן מה לשמור אליהם, כי הם כל עולמי.
כשבנותי היו קטנות, הן נהגו לשאול תמיד למה אין להן סבא וסבתא כמו לכולם. בשנת 1967, כשהגיע אבי עם משפחתו החדשה, אשתו ובנם חיים, שהיה אז בן 19, זכו סוף סוף בנותיי לסבא ולדוד.

כשבעלי מת חרב עלי עולמי. עברתי משבר כפול – כשהוא חלה הפסקתי לעבוד כדי לטפל בו, ותוך זמן קצר נותרתי אלמנה. היינו כל כך קרובים ותלותיים אחד בשני. רק בזכות ילדי שחיזקו אותי שלא אשבר, הצלחתי להמשיך הלאה.
חיפשתי את דרכי במצב החדש ומהר מאוד מצאתי את עצמי בכל מקום שהיה בו צורך במתנדבים. עד היום מעסיקות אותי בעיות של אחרים. אני מנסה למלא את חיי.
בשנים הראשונות בארץ לא דיברנו על השואה. למה? לחכמים מאיתנו אין תשובה ברורה. אולי הדחקה, אולי הרצון לשכוח. רק לאחר שנים רבות העזנו לפתוח את סגור לבנו ולספר מה עבר עלינו.
בשנים האחרונות אני מקדישה את רוב זמני לנושא השואה. אחרי שנים רבות של התלבטויות, התחלתי ללוות משלחות נוער בפולין כאשת עדות.
בפעם הראשונה נסעתי עם לא מעט פחד, איך אחזור למקומות המקוללים האלה, איך אעמוד לפני בני הנוער ואספר להם את כל הזוועות. חששתי שלא אוכל להעביר להם את המסר.
אבל שכנעתי את עצמי שחייבים לספר כדי שלא ישכחו. יש הרבה הכחשות, ואם לא נמשיך במפעל הזה, הוא עלול לרדת מהפרק.

השואה מתמעטים יום יום, הגענו לגיל שלא כל אלה שבחיים יכולים לעמוד במשימה, לא פיזית ולא נפשית. אשקר אם אגיד שקל, אפילו בשבילי שאני בין הגילאים שלא הרבה מתוכנו שרדו, כך שאני נחשבת "צעירה", ולא פחדתי אף פעם לגעת בנושא. למעשה כל השנים דברתי אם היה לי עם מי, כי כידוע רוב הניצולים דוחקים את הנושא. אני מתארת לעצמי שקשה להם להתמודד. הנסיעה הראשונה לפולין הייתה עם בתי גילה, שהיא מחנכת, ולוותה את השכבה שלה. כשבשרה לי על הנסיעה לא התלבטתי אפילו לרגע והצעתי שאהיה העדה של המשלחת. חזקה אותי הידיעה שאם יהיה לי קשה, היא תהיה לצידי. וכך היה. בפעם השניה שנסעתי גם לצ׳כיה, כבר היה לי ניסיון והצטרפתי בלי כל התלבטויות. להפך, אחרי שנוכחתי, שהנוער כל-כך מתעניין ומעריך את האומץ שלי, חונק אותי באהבתו, כותב לי מכתבי הערצה עם אין סוף תודות, אני רואה בעבודתי איתם שליחות. אך יש לי בקורת על המחיר הגבוה של הנסיעה, כי מעט מדי ילדים והורים יכולים להרשות לעצמם הוצאה גדולה שכזו.

התכתבתי עם כמה וכמה חברי כנסת שנוגעים בדבר, קבלתי תגובות מעודדות והבטחות רבות, אך שום דבר לא השתנה. לפי דעתי הנוער או לפחות רובו צריך לראות אישית את המקומות, כדי להבין מה עבר על יהדות אירופה.

זה כמה שנים, יש מפעל מאוד מבורך בקרית מוצקין שנקרא מרכז משמעו"ת, דרכו עוברים ילדים החל מכיתה ו׳, דרך חטיבות הביניים והתיכון ושומעים הרצאות בנושא השואה. כל זאת בהנהלתה המבורכת של לאה גנור, עם הרבה עזרה של בנות השירות הלאומי ומתנדבים. אני גאה להיות אחת מרבים ותמיד מוכנה להעביר את המעט שביכולתי. נדרתי נדר שעד שכוחי ומצב בריאותי יאפשר לי, לא אפסיק עם הסיסמה **"לעולם לזכור ולא לשכוח"**.

אני גם אמשיך לנסוע עם משלחות, כל עוד יתאפשר לי, כי לפי דעתי והרגשתי, זו שליחות מבורכת וחובה להמשיך בה למרות הקשיים. לחברי הניצולים יש לי מסר – נצלו את ההזדמנות לספר או לכתוב, כי רק בפעם הראשונה יש פחד לגעת בנושא. אני מעידה שהוקל לי נפשית, אחרי ההתנסות הראשונה.